

34
0-75

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ УКРАЇНИ

Державний аерокосмічний університет ім. М.Є. Жуковського
"Харківський авіаційний інститут"

ПЕРЕОБЛІК 2005 р.

ОСНОВИ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА УКРАЇНИ

Навчальний посібник

Научно-техническая
Библиотека
"ХАИ"

mt0051081

**НАУКОВО-ТЕХНІЧНА
БІБЛІОТЕКА**
Національного аерокосмічного
університету ім. М.Є. Жуковського
«Харківський авіаційний інститут»

342.4/47) X 9 (44кр) 300 273
(045.9)

БЕК 67.9(4УКР)300

У45

Основи конституційного права України / В.О. Копилов, І.І. Біла, Ю.І. Кисіль, Л.М. Недашківська, Н.Г. Ревенко, А.І. Епштейн. - Навч. посібник. - Харків: Держ. аерокосмічний ун-т "Харк.авіац. ін-т", 1999. - 138 с.

У навчальному посібнику розкрито соціально-правову природу конституції та її специфіку як найвищої політико-правової норми суспільного життя. Структурно посібник побудовано з трьох розділів: у першому розглянуто теорію конституції, у другому - історію конституційної думки та конституційної практики в Україні починаючи з епохи Київської Русі й до сучасності, у третьому розділі наведено детальний аналіз Конституції незалежної України, прийнятої 28 червня 1996 року.

Посібник підготував професорсько-викладацький склад кафедри політології: розд. 1, тема 1 - проф. Епштейн А.І.; розд. 1, тема 2, 3 - ст.викладач Недашківська Л.М.; розд. 2, тема 1 - доц. Кисіль Ю.І.; розд. 2, тема 2 - доц. Ревенко Н.Г.; розд. 3, тема 1, 2 - доц. Копилов В.О.; розд. 3, тема 3 - 6 - доц. Біла І.І.

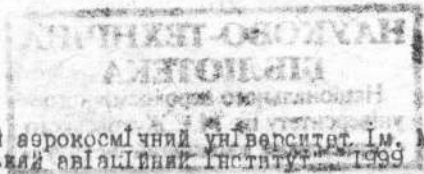
Для викладачів і студентів вищих навчальних закладів неюридичного фаху, а також широкого кола осіб, що цікавляться політико-правовими знаннями.

Бібліогр.: 26 назв

Автори: В.О. Копилов, І.І. Біла, Ю.І. Кисіль, Л.М. Недашківська, Н.Г. Ревенко, А.І. Епштейн.

За редакцією канд. філос. наук, доц. В.О. Копилова

Рецензенти: проф. В.С. Семенов, проф. С.М. Куделко

© Державний аерокосмічний університет ім. М.С. Жуковського "Харківський авіаційний інститут", 1999

ЗМІСТ

Розділ I. Основи теорії конституції та конституційного права.	4
I.1. Тема "Конституційне право - наука і навчальна дисципліна".....	4
I.2. Тема "Норми та право як соціальне і політичне явище".	6
I.3. Тема "Конституція - найвища політико-правова норма сучасного суспільства".....	20
Розділ 2. Історія конституційної думки та права в Україні....	31
2.1. Тема "Конституційно-правова думка від Київської Русі до початку ХХ століття".....	31
2.2. Тема "Конституційно-правова думка та практика у ХХ столітті".....	49
Розділ 3. Фундаментальні засади конституційного ладу сучасної Української держави. (Конституція України 1996 року)	
3.1. Тема "Вихідні характеристики української державності".	
3.2. Тема "Держава і громадянин в Україні".....	
3.3. Тема "Верховна Рада України".....	
3.4. Тема "Президент України".....	
3.5. Тема "Кабінет Міністрів України, інші органи виконавчої влади".....	
3.6. Тема "Судова влада в Україні".....	
Список використаної літератури.....	

Р о з д і л І

ОСНОВИ ТЕОРІЇ КОНСТИТУЦІЇ ТА КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА

І.І. Т е м а "Конституційне право - наука і навчальна дисципліна"

І.І.І. Предмет конституційного права України, його принципи та інститути

Конституційне право України – своєрідна наука і своєрідний навчальний предмет. Своєрідність полягає, по-перше, в тому, що ця наука і навчальна дисципліна є я новою, і разом з тим старов. Старі вони тому, що мають багатовікову історію. Нові тому, що в Україні вони сформувалися тільки нещодавно, з прийняттям Конституції незалежної, суверенної України. Своєрідність полягає також в тому, що конституційне право довгий час розглядалося тільки як галузь юридичної науки і цей предмет вивчався тільки в юридичних вищих навчальних закладах. Зараз його вивчають в усіх вузах України, і дещо змінився його характер. Не переставши бути юридичною наукою, конституційне право набуло характеру і політичної науки, адже йдеться про основний документ держави, і соціологічної науки, бо конституція не тільки має глибоке соціальне значення – вона також фіксує соціальні відносини у суспільстві, і історичної науки, адже вона розглядає всі проблеми в їх історичному контексті; а деякі розділи цієї науки, особливо конституційний процес, мають яскраво виражений історичний характер.

Все це зумовило своєрідність нового навчального курсу. Але незмінним залишається його предмет, тобто комплекс проблем, яким він присвячений. Це система правових норм країни, які регулюють становище людини в суспільстві та державі, основи громадського устрою, організації та діяльності системи державних органів, а також органів місцевого самоврядування тощо. Оскільки конституція – основний закон держави, закон законів, то і предметом конституційного права стає дуже широке коло проблем, правових, політичних і соціальних норм, що стосуються різноманітних сторінок суспільного життя. Інакше кажучи, предметом цієї не-

уки і навчальної дисципліни є дуже складна система, яку можна висловити тріадою: людина – суспільство – держава.

Разом з тим конституційне право в кожній країні виконує функцію однієї з галузей права, частини правової системи тієї чи іншої країни. Як галузь права вона має справу з такими методами, як зобов'язання. Це виникає з самої природи конституції як документа, якому зобов'язані слідувати, який зобов'язані виконувати всі громадяни, всі державні органи, всі організації. Конституційне право має справу і з методом дозволу. Цей метод стосується, головним чином, прав людини і громадянина, визначає його статус в системі держави. Але він може застосовуватись і для визначення повноважень державних органів. З методом дозволу тісно пов'язаний, з ним переплітається метод заборони. Так, в Конституції України стаття 43 вказує: "Використання примусової праці забороняється... Використання праці жінок і неповнолітніх на небезпечних для їх здоров'я роботах забороняється".

Подібних прикладів можна навести безліч, і в усіх них метод заборони переплітається і з методом зобов'язання (бо стежити за дотриманням цих прав повинні державні органи), і з методом дозволу (бо ці заборони, як правило, доповнюють якийсь дозвіл).

Але нас в даному контексті більше цікавлять такі аспекти конституційного права, як наука і навчальна дисципліна, конституційне право – складна система, що включає велику кількість взаємодіючих частин і елементів, які характеризують його внутрішню структуру і відокремлення від інших дисциплін, про зв'язок з якими йшлося вище. Ці основні частини і елементи курсу основ конституційного права називаються його загальними принципами, його інститутами і нормами.

Загальні принципи конституційного права як науки і навчальної дисципліни – це його сутність, висловлена у змісті даної галузі права, його основні засади, згідно з якими вона будується як система правових норм. З їх допомогою здійснюється конституційно-правове регулювання. Загальні принципи складають як би основу системи конституційного права і надають йому єдину на- правленість. Їх можна порівняти з каркасом літака. Як при побудові літака каркас обшивають фюзеляжем, начиняють двигунами, приладами та іншим, так і при формуванні конституційного права

загальні принципи правлять за ту основу, на якій будується ця галузь права.

Загальні принципи конституційного права регулюють суспільні відносини не безпосередньо, не, так би мовити, напрямць, а через конкретні конституційно-правові норми. Вони і втілюються в цих нормах і в правозастосувальній діяльності органів державного управління.

Загальні принципи поділяються на дві підгрупи. Перші - це ті, що декларуються конституціями. До них належать державний суверенітет, верховенство народу, народне представництво, розподіл влади, рівноправність громадян, невід'ємні права людини та інше. Ці загальні принципи самі по собі не формують конкретні права й обов'язки громадян і державних органів, не завжди забезпечуються правовими санкціями, однак мають визначальне значення для багатьох конституційно-правових норм, бо впливають саме з цієї групи загальних принципів. Другий підрозділ загальних принципів має чітку юридичну форму виразу. Вони безпосередньо застосовуються в діяльності держави та її органів. До них відносяться форма державного устрою, незалежність депутатів, захист конституційних прав громадян та інше.

Не менше значення в конституційному праві мають такі його функціональні засади, як конституційно-правові інститути. Вони являють собою певну систему норм конституційного права, що регулюють однорідні та взаємозв'язані суспільні відносини. Конституційно-правові інститути утворюються відносно самостійно. До них належать правовий статус людини і громадянина, основи суспільного устрою, форма правління, виборче право (в його об'єктивному розумінні), народне представництво, конституційний контроль (нагляд) та інші. Ці найбільші конституційно-правові інститути, в свою чергу, складаються з більш часткових. Наприклад, інститут виборчого права включає такі інститути, як виборче право в суб'єктивному розумінні, тобто право кожної окремої особи, виборчий процес тощо, виборчий процес, в свою чергу, - низку стадій, кожна з яких має значення окремого інституту - призначення виборів, висування кандидатів, формування виборчих комісій та інше.

Ще однією основою конституційного права є так звані консти-

конституційно-правові норми. Вони являють собою загальнообов'язкові правила поведінки, які встановлюються або санкціонуються державою з метою охорони та регулювання певних суспільних відносин і здійснюються через конкретні права та обов'язки як громадян, так і державних органів. Ці права та обов'язки забезпечуються примусом силов держави.

Конституційно-правові норми мають чітку внутрішню структуру. Вони поділяються на гіпотезу, диспозицію і санкції.

Так, гіпотеза розглядає ситуацію, при якій можливе те чи інше рішення, а санкція – покарання за його порушення. Норми бувають три-, дво- і одноелементні. Наприклад, стаття 21 Конституції України говорить про повноваження президента: "...приймає у разі необхідності рішення про введення в Україні або в окремих її районах надзвичайного стану, а також оголошує у разі необхідності окремі місцевості України зонами надзвичайної екологічної ситуації – з наступним затвердженням цих рішень Верховною Радою України". Тут мають місце два елементи – гіпотеза і диспозиція. У більшості випадків конституційно-правові норми повністю містяться в двох або навіть у декількох статтях закону. Тоді про них кажуть, що вони мають багатостатейну форму виразу. Іноді санкції за порушення декількох норм конституційного права містяться в одній якійсь нормі або навіть взагалі в нормах не конституційного, а кримінального або адміністративного права.

Нормам конституційного права властива така особливість, яка відокремлює їх від норм інших галузей права: вони регулюють найбільш широкі та суттєві основи держави, і тому багато з цих норм мають вельми загальний характер. Вони не є представницько-обов'язковими, тобто в них відсутній зв'язок між конкретними правами та обов'язками. Проголошується, скажімо, право окремого суб'єкта, а обов'язок забезпечувати його адресується державі в цілому.

Зовнішня форма більшості норм відбита в статтях конституції та інших документах конституційного характеру. Вони можуть мати двоелементну і навіть одноелементну структуру. Найчастіше в них відсутні санкції, але може бути відсутньою і гіпотеза. Конституційно-правові норми поділяються за своєю дією у часі на постійні, тимчасові та виняткові.

Важливе місце у конституційному праві посідає питання про його суб'єкти. Вони поділяються на дві групи. До першої належать фізичні особи і суспільні утворення, до другої – держава в цілому, її органи, а іноді й окремі частини, територіальні одиниці, установи й органи самоуправління. Сюди ж треба додати політичні партії та інші громадські об'єднання. Може виникнути сумнів щодо суспільних утворень в першій групі та громадських об'єднань – у другій. Ці утворення відрізняються тим, що перші, на відміну від других, не мають чіткого правового визначення. Це – різноманітні об'єднання за інтересами, клуби тощо.

Такими є загальні основи конституційного права як галузі права взагалі. Основи конституційного права як наука і навчальна дисципліна має справу з цими категоріями, вивчає їх у взаємодії, взаємозв'язку, субординації та координації.

Виникає питання: навіщо ці знання студенту технічного вузу? Але ж він громадянин, і тому повинен знати конституцію своєї держави, свої права й обов'язки. Ким би він не став після закінчення навчання – інженером, науковцем, бізнесменом, викладачем тощо, – він буде вступати у певні суспільні відносини з фізичними та юридичними особами, з органами державного управління і суспільними об'єднаннями. Тому треба знатися на їх взаємовідносинах, що регулюються на основі конституційного права України. Конституція – це не тільки основний закон держави, це – закон законів. Її можна назвати генетичним кодом держави і суспільства. Знати її та поважати – обов'язок кожного громадянина.

1.2. Т е м а "Норми та право як соціальне і політичне явище"

1.2.1. Поняття соціальної норми

Соціальні норми (від лат. *norma* – правило, керівна засада, зразок) служать засобами соціального регулювання поведінки й окремих осіб, і соціальних груп. Вони являють собою складний феномен соціального життя, суть якого розкривається через такі характеристики:

1. Формування соціальних норм – об'єктивний процес, зумовлений суспільною природою людини. Для того щоб успішно існувати в суспільстві, взаємодіючи з іншими індивідами, людина створює

безліч загальноприйнятих зразків, шаблонів поведінки.

2. Соціальні норми відбивають і закріплюють уявлення людей про те, як треба поводитися, як слід організувати спільне життя. В такому розумінні соціальні норми являють собою елементи культури і наслідок колективного духовного пошуку еталонів поведінки. Засвоєні більшістю людей, ці уявлення стають правилами поведінки і в такій формі адресуються людині. З їх допомогою людина інтегрується в соціальну групу, суспільство.

3. Соціальні норми мають конкретно-історичний зміст. В них одержують свій вираз особливості історичного етапу розвитку суспільства: характер суспільних відносин, рівень культури, специфіка суспільної свідомості.

4. Соціальні норми містять в собі інформацію про суспільне життя нації, етнічної групи. За ними можна встановити етнічні відмінні, скласти уявлення про національний характер.

5. Соціальні норми відзначаються динамізмом. Зміни у суспільстві перетворюють умови спільної діяльності людей. Тому деякі норми втрачають здатність задовольняти потреби членів суспільства, стають незручними або некорисними. Більше того, застарілі норми гальмують подальший розвиток людських відносин, перетворюються на синонім рутини. Люди прагнуть змінити подібні норми, щоб привести їх у відповідність до нових умов життя.

Норми життєдіяльності людей виконують важливі для суспільства функції інтеграції, впорядкування, підтримання процесів функціонування суспільства як системи взаємозв'язаних індивідів і груп.

Усі види суспільних відносин регулюються нормативними системами, тому в суспільстві існує велика кількість різноманітних соціальних норм (норми моралі, релігійні норми, норми родино-шлюбних відносин, норми економічних відносин, політичні норми, правила етикету, інституційні норми тощо). За ознакою суспільної значущості виділяються основні типи норм: звичаї, моральні норми, інституційні норми, закони.

Звичаї - звичні, найзручніші та досить добре поширені способи групової діяльності. Вони виникають поступово шляхом відбору найрозуміліших варіантів поведінки, які закріплюються і приймаються групою для задоволення окремих потреб повсякденного

життя. Їх кількість вельми велика. Навіть найпримітивніші суспільства мають декілька тисяч звичаїв, а в сучасному індустріальному суспільстві їх кількість значно збільшується.

Моральні норми - ідеї та уявлення про правильну і помилкову поведінку, які вимагають виконання одних дій і забороняють інші. В них закладено уявлення суспільства про добро і зло, корисність і шкідливість. Ці норми виробляються людьми, щоб забезпечити благополуччя суспільства. Вони виникають поступово, з повсякденного життя і групової практики людей, перетворюючись в непорушні "абсолюти". Як наслідок моральні норми твердо завоюються і виконуються автоматично.

Інституційальні норми - певні взаємозв'язані системи звичаїв і моральних норм, які служать для регулювання процесів задоволення постійно виникаючих, найбільш значущих потреб (формування і функціонування родини, навчання учнів і студентів, управління державою, розподіл виробленого суспільством продукту тощо). Сукупність звичаїв і норм, що стосуються таких важливих моментів діяльності суспільства, втілюється в його інститутах: в родині, освіті, науці, охороні здоров'я, релігії, економічних і політичних інститутах. Інституційальні норми розробляються свідомио, і встановлюється формальний або неформальний кодекс слідування їм. Зразки поведінки, цінності, ритуали і традиції стають високостандартизованими, взаємозв'язаними.

Закопи - це посилені та формалізовані моральні норми, які вимагають неухильного виконання. Це забезпечується спеціально створеними для цього інститутами (наприклад, суд, поліція тощо). Той, хто не підкоряється узаконеним моральним нормам, як правило, карається. Щоб закон був ефективним, потрібно, щоб він збігався з прийнятою суспільством моральною нормою. Ті, хто приймає закони, повинні враховувати цю вимогу. Не випадково в нашій країні дуже складно відбувається процес узаконення приватної власності, бо вона ще не одержала позитивної моральної оцінки (не стала моральною нормою) у значній частині населення.

Закони стають засобом регулювання багатьох видів поведінки, які не охоплюються системою моральних норм. Значна кількість законів створюється для регулювання, наприклад, виробничих відносин або відносин торгівлі та обміну.

1.2.2. Політичні норми як різновид соціальних норм

Політичні норми являють собою правила, накази, яких дотримуються люди в сфері політичного життя. В цьому розумінні політичні норми служать окремим видом соціальних норм і співвідносяться з ними як частина з цілим. Їм властиві всі характеристики соціальних норм.

Формально функціонуючи як частина цілого, політичні норми фактично правлять за центральний елемент у системі соціальних норм. Це зумовлено особливостями політики як сфери цілеспрямованих відносин соціальних груп з приводу використання влади та її розподілу для реалізації своїх корінних інтересів. Вона безпосередньо пов'язана з іншими сферами суспільного життя – економічною, соціальною, духовною. Цей зв'язок має двосторонній характер. Витоки і причини політичної діяльності треба шукати в інших суспільних сферах. Наприклад, економічні інтереси класу приватних власників спонукають їх до політичного панування, щоб захистити ці інтереси з допомогою політичної влади. Офіційне визнання перетворює їх економічні інтереси в норми, які починають впливати на все суспільство.

Основний атрибут політики – публічна влада, панування та підпорядкування. З допомогою політичної влади у суспільстві здійснюється управління, влаштування спільних справ, встановлюється порядок. Її вплив поширюється на все суспільство, вона контролює всі соціальні системи. Основним механізмом здійснення політичної влади і політичного регулювання є держава з її системою публічної влади, судів, апарату управління й примусу, органів придушення. Політична влада формулює або взаконює норми і правила, що склалися у суспільному житті. Таким чином, за політичними нормами стоїть сила політичної влади, яка надає їм значення загальних, обов'язкових норм і здійснення контролю за їх виконанням. У політичному суспільстві всі інші соціальні норми наповнюються політичним змістом. Політична влада використовує або підтримує моральні, релігійні норми, звичаї, традиції для регулювання суспільних відносин.

Політичні норми мають соціально-класову природу. В них відбито стійкі політичні уявлення, цінності, ідеали суспільних класів.

сів і соціальних груп, за якими ховаються конкретні соціально-економічні інтереси. Прийняті більшістю, вони стають правилами політичного життя тих класів і соціальних груп, які їх виробили. Серед досить великої різноманітності політичних норм треба виділити нормативну систему політично-правного кола. Вона є домінуючою та обов'язковою, бо забезпечується владними механізмами.

Політичні норми - явище динамічне. Вони змінюються залежно від змін, які відбуваються в суспільстві. Глибокі соціальні процеси, наприклад, зміна суспільних відносин або їх суттєве реформування, обов'язково викликають і зміну політичних норм, які вже не відповідають новим умовам. Старі політичні норми вже не можуть регулювати нові суспільні відносини. Природно, породжує потребу в формуванні нової нормативної системи, яку і здійснює політична еліта, що враховує побажання більшості людей. Нязка політичних норм у вигляді традиції складається поступово, природним шляхом. Це, наприклад, участь партійних парламентських фракцій, формування парламентських постійних комісій і комітетів, складу уряду. Такі норми виникають в конкретних умовах і відбивають їх історичну специфіку.

Однак політичні норми повинні забезпечувати стабільність суспільства, задля того вони й виникають. Між динамічним характером політичних норм та їх роллю стабілізатора суспільних відносин, безумовно, існує протиріччя, але воно породжено суттю суспільного життя, яке внутрішньо суперечливе. Суспільство, з одного боку, є системою суспільних відносин. Системність і стабільність йому надають норми соціальної поведінки людей, в першу чергу, - політичні. З іншого боку, в основі функціонування суспільства - системи - лежать принципи розвитку, який передбачає здійснення дій з реформування, що супроводиться зміною нормативних положень.

У суспільному житті, як правило, зберігається баланс між цими двома сторонами суспільного життя, однак він порушується на користь другої в період глибоких, докорінних змін. Такі історичні періоди називаються соціальними революціями. За мірками історичного часу вони тривають недовго, замінюючись довготривалим періодом більш-менш стабільного функціонування суспільства. Це підтверджує

досвід сучасних демократичних країн, які давно пережили свої революції. Стабільність суспільства в цих країнах забезпечується немалом мірою тим, що політичні норми, які діють в ньому, відповідають сутності сучасної людини, її уявленням про політичну, економічну, духовну свободу. Бути вільним і мати правову гарантію волі - це норма сучасного ліберально-демократичного суспільства, яка підкріплюється політичною владою.

Політичні норми виконують в суспільстві низку функцій: регулювання суспільних відносин, забезпечення стабільності суспільства, регламентацію динаміки суспільного розвитку, формування оцінки суспільного явища. Основний соціальний сенс формування і використання політичних норм полягає в тому, щоб за їх допомогою забезпечити організованість, порядок в усіх сферах суспільного життя.

Політичні норми правлять за показника якісного рівня розвитку суспільства. Вони свідчать про те, на якому ступені процесу знаходиться суспільна свідомість, що являє собою політична культура народу. За цим показником виділяють політичну культуру патріархального суспільства, де в ролі політичних норм домінують звичаї, традиції, і політичну культуру громадянського суспільства, в якому регулятивну і стабілізуючу функції виконують конституційні закони і правові норми.

У суспільстві діють різноманітні політичні норми. Вони різняться за ознакою виникнення, змістом, за силою і масштабами впливу. Умовно їх можна поділити на три основні групи: 1) всеосяжні політичні норми, 2) загальні політичні норми, 3) окремі політичні норми.

До всеосяжних норм відносяться звичаї, традиції, норми моралі, релігійні норми. Вони не мають безпосереднього відношення до політики, бо складаються за її межами природним шляхом в ході суспільного розвитку. Творцем всеосяжних норм є народ, в них він формує свій досвід соціального, духовного, побутового життя. Область дії цих норм - все суспільство і окремі його сфери. Вони не мають обов'язкової сили, однак правлять за всеосяжні, тобто такі, що приймаються всім суспільством, бо підтримуються силою суспільної думки, силою переконання людей в необхідності виконання цих норм.

Оскільки суспільство політично організовано, всеосяжні норми все ж таки функціонують як політичні. Багато з них підтримуються політичною владою. Політична еліта в усі часи використовувала традиції та моральні норми, що склалися в суспільстві, для свого політичного панування. А такі норми, як релігійні, свідомо перетворювалися нею в політичні за участю церкви. Наприклад, в епоху середньовіччя церква, претендуючи на роль політичного інституту, надавала релігійним настановам форму закону. В історії відомі випадки, коли держава ставала теократичною. В такому випадку релігійні положення оголошувалися законом життя всього суспільства. Зараз такими державами є Ватикан, Іран, спостерігається тенденція перетворення в теократичні держава Афганістану, Пакистану, Алжиру. Підсилюється політична функція релігії в деяких районах СНД (Чечня, Дагестан, Таджикистан). Проявом цієї тенденції є прагнення деяких українських політиків до створення державної релігії.

До всеосяжних норм відносяться і власно політичні традиції. Такою нормою є, наприклад, традиції передачі політичної влади у спадок (монархія). Виникнувши ще в глибокій давнині, монархія протягом тисячоліть діяла як норма політичного життя, прийнята суспільством. Вона зберіглася і в деяких сучасних демократичних державах, але лише як традиційний символ.

Під загальними політичними нормами розуміються норми права, які формуються і підтримуються державою. Вони мають юридичну силу і обов'язкові для всіх. Свій регулюючий вплив на суспільство ці норми здійснюють, спираючись на примусову силу держави.

До групи окремих норм слід віднести правила, які регулюють діяльність людей в межах окремої організації, наприклад в політичній партії. Вони можуть бути визначені і як корпоративні політичні норми. Як правило, вони мають необов'язковий характер, хоча, наприклад, члени партії авторитарного типу повинні діяти в суворій відповідності до норм цієї партії.

Як явище корпоративні політичні норми відомі в політичному житті здавна. Вони - невід'ємний елемент організаційної структури якої завгодно партії, в них одержують вираз її політичні ідеали, інтереси. Корпоративні політичні норми виконують роль фактора, який об'єднує політичних однодумців. Відомою мірою вони

впливають на якість політичної діяльності партії. До цих норм відносяться, наприклад, партійна дисципліна, підтримка лінії партійного керівництва. Такі норми можна спостерігати в діяльності партійних фракцій у сучасних парламентах.

1.2.3. Право як соціальне і політичне явище

Право - складне і багатогранне явище суспільного життя. Виникає воно на етапі розкладу первісного суспільства як форма суспільних відносин (правовідносини) і як форма суспільної свідомості (правосвідомість). Процес формування права історично зумовлений. Йому передували колективно вироблені форми організації життя первісного суспільства - колективна праця, колективний побут, колективна свідомість. Колективізм був способом виживання первісної людини з обмеженими продуктивними можливостями, примітивними технічними пристосуваннями. Але ж він був і фактором, який абсолютно інтегрував її у колектив. Свідомість первісної людини не була и не могла бути індивідуальною. Вона жила за нормами колективної релігійно-моральної свідомості, сприймаючи їх як належне.

Ускладнення виробничої діяльності, суспільний розподіл праці, поява приватного володіння предметами, знаряддями і результатами праці стали умовами відокремлювання людини від колективу, перетворення її в особистість з індивідуальною свідомістю, в якій переважним елементом стало усвідомлення особистих інтересів.

Процес індивідуалізації людини - це процес знаходження нею свободи у суспільстві, яка врешті-решт є усвідомленням людиною своїх прав. Так у суспільному житті людей виник новий елемент - право, що з'явилось як форма суспільних відносин - правовідносини, як масштаб свободи особистості. Суспільство почало використовувати право як регулятор взаємовідносин людей. В ранніх і примітивних епохах право усвідомлювалось перш за все як право власності. Воно захищалось вельми варварськими заходами і було бездосереднім правом власника, тобто суб'єктивним правом.

З формуванням класової структури правові відносини змінювались і згодом перетворилися на класові. На зміну індивідуальному способу захисту права прийшов новий, оснований на застосуван-

ні сяди одним класом. Індивідуальні правовідносини стали загальними в тому розумінні, що й права (та обов'язки) їх суб'єктів знайшли закріплення в нормах закону, і на їх захист встав суд.

Право, яке народилося у відносинах власності, тільки на перших порах було лише суб'єктивним правом окремих власників (землі, риб, іншого майна). В подальшому воно безперервно інституалізується, набуває загальної ідеологізованої форми у вигляді законів, одержує характер права в об'єктивному розумінні. Таким був результат виразу в праві загального класового інтересу тих, хто панував в економіці, а тому набув політичного панування, тобто державної влади.

Право перетворилось на атрибут держави. Держава символізує перехід суспільства до публічної влади. Влада відокремлюється від суспільства, певним способом структуралізується. Вона стає сферою діяльності економічно пануючого класу, який привласнює право регулювати фактичні правові відносини, встановлювати міру прав і обов'язків членів суспільства. Таким чином, право, що виникло в надрах суспільства, відчужується від нього, стаючи предметом діяльності політичної влади. Право набуває вигляду юридичних законів і норм, які мають обов'язковий характер, бо підтримуються силою держави.

Правові норми в їх юридичній формі - це політичні норми. В них виражена воля пануючої частини суспільства, її уявлення про право, свободу, характер суспільних взаємовідносин, про духовні цінності, а також принципи функціонування суспільства. Як правило, правові норми адекватно відображають рівень соціально-економічного і духовного розвитку суспільства, відповідають фактичному масштабу свободи і тому сприймаються суспільною свідомістю як закони. Люди справедливо вбачають в них умови порядку. У повсякденній уяві право часто отожднюється із законом. Таким чином фіксується дійсно існуючий зв'язок між державою і правом.

Право являє собою соціальний феномен, зумовлений низкою об'єктивних факторів, які склалися на певному етапі розвитку суспільства і проявляють себе у формі правовідносин, правосвідомості, системи права. Воно править і за політичний феномен,

бо, по-перше, пов'язано з інтересами індивідів, соціальних груп, суспільних класів, по-друге, передбачає застосування влади для їх захисту і реалізації, а по-третє - стало атрибутом держави, яка здійснює політичну владу в суспільстві.

Глибинний соціальний зміст права полягає в тому, щоб гарантувати нормативність, реальність, впорядкованість соціального життя і свобод людини, його автономію, індивідуальність.

У ході еволюції суспільства право сформувалось в систему нормативних установок, що спирається на конкретно-історичні уявлення про справедливість і свободу, згідно з якими і на основі яких забезпечуються і охороняються основні права людини, здійснюється влада, створюються і діють державні інститути, підтримується соціальна стабільність і забезпечується нормальна життєдіяльність людей.

Система права (внутрішня будова права) включає правові норми, правові інститути, галузі права. Первинним елементом є норми права. Норма права - це модель нормативного розпорядження. Вона має представницько-зобов'язувальний двосторонній характер: одній стороні надає повноваження, на другу покладає обов'язок; об'єднує в собі всі засоби впливу - веління, дозвіл і заборону; визначає види і міру поведінки; має право на офіційне проголошення.

У суспільстві склалися норми матеріального і процесуального права. Перші регулюють суспільні відносини, які задовольняють різні потреби і встановлюють міру юридичних прав і обов'язків їх учасників. Такі норми містяться в конституції, в інших нормативних документах. Норми процесуального права регулюють процедуру (порядок) діяльності конкретних органів держави по здійсненню і захисту норм матеріального права.

Сукупність норм права, що регулюють якісно відокремлену галузь суспільних відносин, впорядкування яких пов'язано з використанням специфічного правового регулювання, називають галузь права. Розрізняють галузі основоположні (конституційне право), профільючі (цивільне адміністративне право), карні й відповідні процесуальні та інші (трудові, родинні тощо).

Третій елемент системи права - Інститут права - являє собою сукупність відносно відокремлених юридичних норм, що регу-

**НАУКОВО-ТЕХНІЧНА
БІБЛІОТЕКА**

Національного аерокосмічного
університету ім. М.Є. Жуковського
Харківський авіаційний інститут

51081 M

ляють певний різновид суспільних відносин. Вони неоднорідні, і тому виділяються міжгалузеві (наприклад, Інститут права власності, який об'єднує норми, що входять до складу цивільного, адміністративного, господарчого та інших галузей права) і комплексні внутрігалузеві інститути (наприклад, Інститут честі та гідності особистості).

Зіставлення права з іншими засобами регулювання суспільних відносин (норми моралі, звичаї, традиції) дозволяє виділити такі його окремі відзнаки:

1. Нормативність. Право складається з норм, тобто загальних правил поведінки. Загальність права - це його здатність впровадити в суспільне життя і забезпечити для всіх суб'єктів єдиний порядок регулювання суспільних відносин. Дрідичні норми поширюються на всіх осіб, яким вони адресовані.

2. Формальна визначеність. Це - закріплення норми в тексті закону або іншого нормативного документа.

3. Системність. Норми права взаємозв'язані. З них складаються інститути і галузі права. Для однієї норми викликає дію інших норм.

4. Обов'язковість. Якщо норми права не виконуються добровільно, держава застосовує заходи для їх примусового використання, впливаючи на правопорушника.

Формування правових норм передбачає наявність джерел права. Існує декілька таких джерел: 1) система правотвірних факторів - економічних, соціально-політичних, соціально-психологічних, духовних; 2) зовнішня форма існування юридичних норм; 3) фактичне джерело норм права.

Право, як було встановлено вище, є елементом надбудови. Воно адекватно відбиває економічні, соціально-політичні відносини між людьми, соціальними групами, класами. Їх характер і зміст відбиваються в нормах права. Можливі випадки, коли правові норми не відповідають відносинам, які склалися в суспільстві. Але такі норми не можуть тривалий час успішно працювати, бо не сприяють більшості суспільства, і в зв'язку з цим вони замінюються. Правотворчість не терпить суб'єктивізму.

Під зовнішньою формою юридичних норм як джерела права розуміються: 1) закон - акт верховної влади, яка має вищу політичну

силу; 2) нормативні акти органів державного управління - правила, що видаються цими органами в процесі здійснення ними своїх функцій і мають обов'язковий характер для громадян, посадових осіб, юридичних осіб і організацій; 3) звичайне право - система норм, яка опирається на звичаї, що регулюють суспільні відносини, і забезпечується юридичною силою держави.

Джерелом правових норм може бути судова або адміністративна практика, в якій фіксується прийняття рішення, що створив факт прецедента для правотворчості в майбутньому.

Учасниками правотворчості є населення країни (бере участь безпосередньо або через представників) і органи держави (законодавчий орган, уряд, президент). Правотворчість спрямована на офіційне встановлення і зміну норм права, що виражається у формуванні, прийнятті та обнародуванні нормативно-правових актів.

З нормативно-обов'язкового характеру права випливають його основні соціальні функції, тобто напрямки правового впливу на суспільні відносини:

1. Регулятивна функція. Забезпечує організацію суспільства, його функціонування згідно з вимогами об'єктивних законів.

2. Охоронна функція. Правові норми, маючи юридичну силу, охороняють систему суспільних відносин, які одержали свій вираз у даних нормах.

3. Виховна функція. Право прямо, через прямі дії держави, або побічно, через систему посередників (засоби масової інформації, релігія, художні твори тощо), впливає на свідомість і поведінку людей, орієнтує на поважання діючих законів. У цій функції право часто проявляє себе як правосвідомість.

Право служить також засобом організації державного життя. Державна діяльність повинна мати стійкий і стабільний характер, а це здобувається за допомогою правового регулювання різноманітних політико-організаційних відносин. Високоформального й юридичного характеру ця властивість права набуває в демократичній республіці, в умовах якої виникає основоположна галузь права - конституційне право. Конституційні норми - це правила організації та функціонування системи політичної влади.

Важливим аспектом правовідносин, як фактичних, так і юридичних, є свобода і право особистості. Цей аспект у прихованому

вигляді присутній і в тих правовідносинах, які функціонують на основі принципу права сильного, що закріплюють особисту залежність від волі пана. Поступово проблема свободи особистості та її прав вярстає у відкриту соціальну проблему, усвідомлюється якдо не всім суспільством, то значною його частиною. Це свідчить про те, що суспільна свідомість (і правосвідомість як його форма) і суспільні відносини розвиваються в напрямку визнання свободи особистості та її прав основою правовідносин, правотворчості з відповідними правовими нормами організації державної влади.

Право особистості - це соціальний феномен, який відбиває важливі риси, якості, властивості людської особистості. Усвідомлення цього феномена на етапі переходу суспільства до капіталізму і буржуазно-демократичних принципів організації державної влади оформилися в ідею природних прав людини. Джон Локк, Шарль-Луї Монтеск'є, Томас Джефферсон, Олександр Гамільтон та інші вважали природними, тобто такими, що відповідають натуральній природі людини, такі права: право на приватну власність, і право на економічну свободу, що випливає з першого права, право на політичну, ідеологічну, духовну свободу, право на рівність як ознаку свободи особистості.

Визначення державою цих прав як фундаментальної ознаки функціонування суспільства переводить їх в юридичні норми. Юридична форма прав і свобод людини одержує конституційне закріплення. Вони стають і основою, і змістом правовідносин. Всі інші правові норми, закони, акти приймаються з тим, щоб створити економічні, соціальні, політичні умови здійснення прав особистості та її свобод.

Важливу роль в юридичному закріпленні прав і свобод особистості - створенні організаційно-політичних (державних) умов - відіграє особлива галузь права - конституційне право.

1.3. Т е м а "Конституція - найвища політико-правова норма сучасного суспільства"

Конституційне право - це сукупність юридичних норм, тобто загальнообов'язкових правил поведінки людей, правил, які встановлені та охороняються державою, а реалізація цих правил за-

безпечується можливістю використання державного примусу.

Оскільки конституційне право з'являється в зв'язку з діяльністю держави, то існує тенденція ставити знак рівняння між термінами "державне право" і "конституційне право". Однак це не рівнозначні поняття. Вкажемо на ті обставини, що поняття "державне право" вживається під час правотворчої діяльності будь-якого типу держави, тоді як поняття "конституційне право" доцільно вживати під час характеристики діяльності демократичної правової держави. Конституційне право як галузь права виникло на певному історичному етапі розвитку суспільства, яке досягло громадянської зрілості.

З іншого боку, виникнувши, конституційне право виконує роль провідної галузі права, яка формує норми-принципи, що покладені в основу функціонування суспільного ладу і які є вихідними для правових норм приватного характеру, що регулюють окремі суспільні відносини.

Предметною галуззю конституційного права є конституційно-правові норми. Вони являють собою загальнообов'язкові правила поведінки, встановлені або санкціоновані державою для охорони і регулювання державно-правових відносин, які реалізуються через права і обов'язки суб'єктів правовідносин і забезпечуються примусовою силою держави.

Цим нормам притаманні загальні ознаки норм права будь-якої галузі права, оскільки вони: 1) регулюють суспільні відносини; 2) встановлюють обов'язкові правила поведінки; 3) відбиті в правових актах держави; 4) охороняються і забезпечуються за необхідності примусовою силою держави.

Разом з тим конституційно-правові норми відрізняються від норм інших галузей права: 1) сферою суспільних відносин, на регулювання яких вони спрямовані; 2) джерелами, в яких вони виражені (основним джерелом є конституція); 3) установчим характером вміщених у них законів; 4) суб'єктами, на регулювання яких вони спрямовані; 5) специфікою виду норм і особливостями їх структури.

У конституційному праві значно більше, ніж в інших галузях, вміщено норм загальнорегулятивного характеру. Це норми-визначення, норми-принципи, норми-декларації, норми-цілі, норми-процедури.

ми, норми-правила.

Конституційно-правові норми розрізняються за змістом, юридичною силою, територією дії, за характером втілення розпоряджень, призначенням в механізмі правового регулювання, функціональною направленістю, часом дії.

За змістом, тобто за сукупністю суспільних відносин, які регулюються, одні норми пов'язані зі сферою соціальних зв'язків, в яких виражаються основи конституційного ладу, інші - із закріпленням основ правового статусу людини і громадянина, треті - з територіальним устроєм, четверті - з системою органів державної влади та ін.

За юридичною силою виділяються найважливіші норми, які вміщуються в конституції та конституційних законах, і всі інші правові норми, що вміщуються в інших законах і постановах державних органів. Ні одна правова норма не може вступати в протиріччя з нормами конституції.

За територією дії розрізняються конституційно-правові норми, які діють на всій території країни, і норми, що діють, наприклад, на території суб'єкта федерації або автономного утворення.

За призначенням у механізмі правового регулювання норми конституційного права поділяються на матеріальні та процедурні. Матеріальні конституційно-правові норми містять в собі розпорядження про правове регулювання суспільних відносин.

Процедурні норми визначають форми та механізми реалізації суспільних відносин.

За функціональною направленістю норми конституційного права поділяються на регулятивні та охоронні. Регулятивні норми являють собою правила поведінки суб'єктів правовідносин. Охоронні норми закріплюють положення і функції суб'єктів правовідносин.

За часом дії конституційно-правові норми поділяються на постійні, тимчасові та виняткові. Більшість норм конституційного права постійні, термін їх дії чітко не оговорюється. Тимчасові норми, як правило, містяться в перехідних положеннях, наприклад, у розділі "Перехідні положення" Конституції України. Виняткові норми встановлюються, як правило, за надзвичайних обставин.

За характером розпоряджень конституційно-правові норми поділяються на уповноважувачі і зобов'язувачі. Уповноважувачі норми закріплюють право суб'єктів правовідносин чинити ті чи інші дії, визначають рамки їх повноважень. Зобов'язувачі норми закріплюють обов'язки суб'єктів правовідносин діяти в межах норми.

За характером втілення розпоряджень норми конституційного права поділяються на імперативні та диспозитивні. Імперативні норми не дають суб'єктам правовідносин свободи вибору. Вони жорстко закріплюють модель поведінки за певних обставин. Диспозитивні норми дають можливість суб'єкту правовідносин зробити вибір варіанта поведінки згідно з указаними у нормах умовами та обставинами.

Основним джерелом конституційного права є конституція. В перекладі з англійської мови "конституція" означає "лад", з латинської - "затверджую", "встановлюю". Ще за часів Стародавнього Риму, а також в епоху феодалізму цей термін вживався в юридичній практиці під час прийняття законів, указів, хартії. Однак у власному значенні слова ці документи конституціями не були.

Сучасна наука під конституцією розуміє основний закон держави, який відображує вияв волі народу і в його інтересах закріплює найважливіші принципи суспільного і державного ладу країни: принципи організації та функціонування органів державної влади, а також права і свободи громадян. В такому розумінні конституція як особливий інститут правової системи держави з'явилася в зв'язку з приходом до влади буржуазії. Поява конституції - це результат тривалої боротьби між феодальною аристократією на чолі з монархом, з одного боку, і буржуазією, пролетаріатом, селянством - з іншого. В цілому конституція завершила утворення такого механізму державної влади, яка дозволила керувати від імені народу, але в інтересах перш за все буржуазії. Разом з тим у конституції було закріплено права та свободи громадян, які і до цього часу є демократичними.

Необхідність прийняття перших конституцій зумовлена тим, що буржуазна держава змушена була регулювати великий комплекс суспільних відносин, і тому був необхідний "орієнтир" усєї правової системи. Адже без конституції важко забезпечити вико-

нання законів великою кількістю людей, які не знають і не можуть знати всіх законів держави. Крім цього, прийняття конституції частково спричинилось тим, що буржуазна держава хотіла заручитися союзниками, перед якими потрібно було продемонструвати вигідні сторони своєї внутрішньої та зовнішньої політики. Конституція була своєрідною "візитною карткою".

Термін "конституція" має матеріальне і формальне значення.

У матеріальному значенні конституція являє собою написаний акт, який встановлює основи суспільного ладу, форму правління і територіального устрою, основи організації центральних і місцевих органів влади, їх компетенцій і взаємовідносин, державну символіку, а також права свободи людини і громадянина.

У формальному значенні конституція - це закон, який має вищу юридичну силу, порівняно з усіма іншими законами. Від існуючих в державі численних законів конституція відрізняється тим, що вона є основним законом (кодексом) конституційного права, в якому в систематизованій формі закріплені фундаментальні правові норми держави, що відрізняються від усіх інших законів значенням норм, правил, які в нього вміщуються, і особливими гарантіями її практичної реалізації. На відміну від інших (галузевих) законів, конституція регулює широке коло суспільних відносин.

Об'єкти конституційного регулювання:

1. Принципи народної влади, конституційного ладу, формування і функціонування державних органів.
2. Основні права і свободи людини і громадянина.
3. Принципи територіального устрою держави.
4. Принципи зовнішньої діяльності держави.

Конституція має таку обов'язкову ознаку, як форма. Форма конституції - це спосіб організації викладеного в ній матеріалу. Конституція має внутрішню і зовнішню форму, тобто систему і структуру.

Система конституції - це обґрунтована змістом об'єкта конституційного регулювання організація норм, яка створиться законодавцем з урахуванням національних традицій і законодавчої техніки. Вона відроджує послідовність розміщення преамбули, розділів, статей в тексті конституції.

Система дає змогу уявити організаційну будову конституції, забезпечує внутрішню зумовленість її розділів, статей.

Структура конституції - це логічний зв'язок різних правових інститутів незалежно від місця норм в тексті конституції. Для внутрішньої структури не має значення те, чи складає той або інший правовий інститут окремий розділ. Головним є взаємозв'язок і підпорядкованість конкретних правових інститутів.

Важливе значення мають мова і стиль конституції.

До мови конституції ставляться такі вимоги: точність, ясність викладення норм, однозначність застосованих термінів, неприпустимість використання синонімів, недвозначність тлумачення понять. Стиль конституції має бути суворо документальним.

Сучасна наука проводить класифікацію конституцій, що дає змогу орієнтуватися в їх різноманітності та розуміти особливості змісту.

Класифікація проводиться за різними ознаками:

1. За часом дії конституції бувають постійними і тимчасовими. Більшість конституцій є постійними, вони не мають обмежень в терміні дії. Тимчасові конституції приймаються на певний строк.

2. За характером політичного режиму встановлюються конституції демократичні, які гарантують основні права і свободи громадян, періодичність виборів органів влади та інше, і авторитарні, що обмежують або повністю ліквідуєть права і свободи громадян, забороняють діяльність політичних партій, закріплюють певну ідеологію як офіційну і т.п.

3. За формою державного правління бувають монархічні та республіканські конституції. Монархічна конституція закріплює владу однієї людини, надаючи їй широкі політичні повноваження. Республіканська конституція встановлює, що джерелом і суб'єктом влади є народ або частина народу, що тягне за собою представницький характер влади, утворення її органів, її виборність.

4. За формою державного устрою виділяють унітарні та федеральні конституції.

5. За способом прийняття розрізняють народні і даровані конституції. Народні конституції приймаються або дорослим населенням країни, яке має право голосу, за допомогою процедури ре-

ферендуму, або представницькими органами влади (парламентом, установчими зборами). Дарована конституція впроваджується в країну актом виконавчої влади (монарха, президента) без участі народу та його представників.

6. За порядком змін конституції бувають жорсткі, м'які і змішані. Жорсткі конституції передбачають складну процедуру внесення змін у текст. Це особлива система правил, яка відрізняється від тих, якими керуються для внесення змін у тексти інших законів. М'які конституції передбачають просту процедуру внесення поправок і змін.

7. За зовнішньою формою розрізняють писані та неписані конституції. Писаними називають конституції, складені у вигляді єдиного документа, побудованого за певною схемою. Більшість сучасних конституцій за зовнішньою формою є писаними. Неписані конституції являють собою сукупність законодавчих актів, судових прецедентів, традицій, які фактично встановлюють принципи суспільного і державного ладу, правові положення людини та громадянина.

8. За відповідністю реальним відносинам у суспільстві виділяють реальні та формальні (фіктивні) конституції. Більшість конституцій більш або менш точно відображають відносини, правовідомість, які склалися у суспільстві. Реальні конституції спрямляють організації суспільства на основі встановлених принципів.

Суспільне значення конституції та реалізації її норм розкриваються в її функціях.

1. Правнична функція проявляється в тому, що конституція є базою правової системи держави.

2. Політична - конституція закріплює основи політичного режиму, проголошує народну владу, визначає напрямки розвитку суспільства. В ній закріплені головні ідеї, які "цементують" суспільство.

3. Установча - конституція затверджує політико-правові інститути держави і суспільства, визначає правовий статус громадянина, систему і структуру представницької, виконавчої та судової влади.

4. Ідеологічна - в конституції вміщено важливі політичні

Ідеї політичної еліти.

5. Організаційна - конституція стимулює розвиток суспільних відносин. Вона вміщує положення програмного характеру, бо є базовою для стимулювання прогресивних політико-правових процесів.

6. Стабілізаційна - конституція стабілізує соціально-економічні, політичні процеси, духовне життя суспільства.

7. Обмежувальна - конституція створює основу і визначає межі діяльності державних органів, стримує монополізацію влади окремими державними органами.

8. Зовнішньополітична - інші держави за змістом конституції можуть характеризувати дану державу. Конституція - це "паспорт" держави, його конституційного ладу.

Отже, конституція є основним законом функціонування суспільства та його політичної системи, в якому закріплені основні принципи. Конституційні принципи визначають зміст конституції, є вихідними для всіх інших галузей права. Вони мають нормативний характер і тому обов'язкові для виконання.

Конституція є політичним документом, який свідчить про рівень розвитку суспільства в цілому, про розвиток правосвідомості та правовідносин. Вона є показником розвитку політичної культури суспільства. В ній у специфічній формі - формі правових норм - одержують вираз не тільки реально сформовані суспільні відносини, але й уявлення і моральні переконання, які панують в суспільстві.

З поняттям "конституція" тісно пов'язано поняття "конституційний процес". Їх зв'язок очевидний. Конституція є результатом конституційного процесу. Але, виникнувши, конституція стає частиною конституційного процесу, який не закінчується з її прийняттям. Конституційні норми визначають основні напрямки правотворчої діяльності, таким чином, конституція перетворюється в основу подальшого конституційного розвитку суспільства.

У вітчизняній науці існують різноманітні тлумачення конституційного процесу. Виділимо основні підходи до визначення конституційного процесу.

І. Підхід історичний. З точки зору істориків конституційний процес являє собою підготовку соціально-економічних, полі-

тичних, інтелектуальних умов для прийняття конституції. Цей процес може здійснюватися протягом тривалого історичного періоду. Головними умовами для прийняття конституції, які утворюються в процесі історичного розвитку суспільства, є, на думку істориків (і це справедливо), по-перше, здобуття країною незалежності та створення власної держави, а по-друге – досягнутий народом рівень розвитку політичної та правової думки. Друга умова не менш важлива, ніж перша, тому що вироблені та засвоєні народом протягом його історичного розвитку конституційно-правові ідеї в момент створення їм власної держави іноді суттєво впливають на зміст конституції, а деякі з них можуть стати конституційними принципами.

Практично кожний народ має свою історію конституційного розвитку як процесу руху до власної конституції. Народ України також пройшов багатовіковий і важкий шлях накопичення конституційних ідей і створення незалежної держави (про історію політичного життя і правової думки України див. розд. 2 даного навчального посібника).

2. Підхід юридичний. З точки зору юристів (і політологів) конституційний процес – це розробка, прийняття і реалізація конституції. Трактований таким чином конституційний процес включає: 1) технологію роботи над конституцією; 2) способи її прийняття; 3) її реалізацію; 4) способи її змін і внесення поправок і доповнень.

На конституційний процес впливають різноманітні фактори: ідеологічний, тобто конституційні ідеї, що панують в суспільстві; загальна політична культура народу, його традиції; особливості етапів, на яких створюється конституція; характер суспільних відносин; розстановка політичних сил та ін. Вони визначають зміст конституційного процесу і специфіку його розвитку в кожній країні.

Технологія роботи над конституцією включає: 1) утворення конституційної комісії, до складу якої входять як фахівці в галузі конституційного права, так і лідери провідних політичних сил; 2) опрацювання конституційною комісією концепції конституції, тобто формування основних конституційних ідей, якими необхідно керуватися в роботі над конституцією; 3) розробку схеми

конституції, тобто визначення кількості розділів, статей, порядку їх розміщення; 4) роботу над текстом конституції (тут можливі різноманітні варіанти тексту, які виникають в процесі роботи); 5) обговорення тексту конституції.

Робота над конституцією передбачає додержання деяких умов:

1. Конституція має бути реальною, тобто вона повинна відображати фактично існуючі суспільні відносини. Вона мусить також передбачати тенденції та закономірності суспільного розвитку, можливі соціальні наслідки тих чи інших конституційних установок, містити в собі гарантію реалізації конституційних норм.

2. Конституція має бути легітимною. Легітимність конституції починає формуватися вже на етапі її розробки. Це означає, що текст конституції необхідно виносити на обговорення народом. Як свідчить практика деяких країн, цих умов не завжди дотримують. Тоді народ одержує даровану конституцію.

Легітимною конституція стає, якщо вона прийнята, тобто введена в дію, одним із таких способів:

1) референдумом - ця процедура передбачає пряму участь народу в прийнятті конституції;

2) парламентом, тобто депутатами, які представляють народ (конституція України була прийнята парламентським способом);

3) конституційними (установчими) зборами, які формуються народом спеціально для заснування конституції.

Після прийняття конституції настає період її реалізації, тобто здійснення нею суспільно вагомих функцій, про які йшлося вище.

Слід виділити формальну і фактичну сторони процесу реалізації конституції. Форми реалізації конституції гарантуються юридичними нормами. Особливості конституції як вищого закону держави полягає в тому, що вона створює юридичні умови своєї власної реалізації. Конституція передбачає ряд принципів, що гарантують здійснення її норм. Головним серед них є заснування конституційного нагляду, який доручається особливому судовому органу - конституційному суду.

Фактична реалізація конституції залежить від стану суспільства. В ньому повинні існувати об'єктивні умови для того, щоб конституційні норми працювали, в протилежному випадку конститу-

ція носитиме формальний характер. Головними умовами є рівень економічного розвитку суспільства, сформованість традиції, політичного життя, професіоналізм у справі політичного управління, ідеї, що панують у суспільстві. Дуже важливою умовою реального втілення конституційних норм у життя є правова культура членів суспільства, їх готовність жити згідно з конституцією.

Конституційний процес передбачає такий захід, як внесення змін, доповнень і поправок до конституції. Такі дії виникають неминуче в процесі реалізації конституції. Вони зумовлені об'єктивними вимогами удосконалення конституції, приведенням її у відповідність до нових суспільних і політичних реалій. Процедура внесення поправок і доповнень може бути або складною, або простою. Як правило, ця процедура буває складною для того, щоб запобігти небезпеці надмірних змін конституції.

Завершальною фазою конституційного процесу є скасування конституції. Практика конституційного процесу виробила два способи скасування конституції: природний і надзвичайний. Перший спосіб застосовується у випадку, коли в суспільстві виникає природна потреба встановити нові конституційні принципи. При цьому спеціальні акти про скасування старої конституції та введення в дію нової не приймаються. Нова конституція природно витіснює стару. Так була скасована в Україні конституція 1978 року і введена в дію конституція, яку в 1996 році прийняла Верховна Рада.

Другий спосіб використовується за надзвичайних умов: під час політичного перевороту, оголошення надзвичайного становища та ін. Конституція, що діяла до цього, скасовується спеціальним актом. Вона може бути скасована повністю або обмежена в дії на певний час і на певній території. Можливий також варіант, коли скасовується дія будь-яких розділів або окремих статей конституції.

Конституційний процес включає, крім перелічених вище фаз, ще й законотворчу діяльність органів державної влади по складанню законів, за допомогою яких реалізуються на практиці конституційні принципи. Конституцією, наприклад, не передбачається конкретний механізм реалізації конституційного права народу на участь в політичному управлінні. Це – завдання спеціальних за-

конів: про виборче право; про вибори до органів державної влади; про референдум.

Для реалізації, скажімо, конституційного принципу розподілу влади можуть бути прийняті закон про парламент, закон про президентську владу, закон про судову систему.

Таким чином, під конституційним процесом слід розуміти також підготовку і прийняття законів, які забезпечують практичну дію конституційних принципів.

Р о з д і л 2

ІСТОРІЯ КОНСТИТУЦІЙНОЇ ДУМКИ ТА ПРАВА В УКРАЇНІ

Історія конституційної та правової думки в Україні є частиною історії людства, тісно пов'язана з історією народного господарства, культури, науки та інших галузей людської діяльності. Водночас вона зберігає відносну самостійність і має чітко виражений об'єкт. Історія конституційної та правової думки України охоплює розвиток усіх аспектів еволюції держави на території України - її державний механізм, форму державної єдності, право.

Історико-правова наука, вивчаючи та узагальнюючи досвід минулого, створює можливість пізнати і використовувати закономірності суспільного розвитку, уникати повторення помилок.

2.1. Т е м а "Конституційно-правова думка від Київської Русі до початку ХХ століття"

В умовах ПЕРВІСНООБШИННОГО ладу поведінка східних слов'ян регулювалася звичаями. Дані про звичай східних слов'ян до утворення Київської Русі містяться в літописах і повідомленнях зарубіжних авторів. Так, розповідаючи про східнослов'янські племена, літописець у "Повесті временних лет" зазначав, що ці племена "имяху обычай свои, и закон отец своих, и преданья, каждо свой нрав".

У міру становлення класового суспільства окремі звичай родового ладу, які можна було використовувати в інтересах певного класу, що формувалася, поступово трансформувалися у норми

звичаєвого права. Останнє було органічно пов'язане з державою, що створювалася. Воно являло собою систему правових норм, які складалися із санкціонованих, тобто визнаних державою звичаїв. Держава забезпечувала їх додержання, захищала від порушень.

У IX-X ст. на Русі певно існувала система норм усного звичаєвого права. Частина цих норм, на жаль, не зафіксована у збірниках права і літописах, які були складені ще у XI-XII ст., але не дійшли до нас.

Цінним джерелом для усвідомлення історії розвитку права Київської Русі є русько-візантійські договори 911, 944 і 971 рр., які свідчать про високий міжнародний авторитет Давньоруської держави. Це міжнародно-правові акти, в яких відбито норми візантійського та давньоруського права. Вони регулювали торговельні відносини, визначали права, якими користувалися руські купці у Візантії, торкалися також норм кримінального права, фіксували правове становище та привілеї феодалів.

Деякі норми звичаєвого права збереглися у так званій "ПРАВДЕ ЯРОСЛАВА" - давній частині короткої редакції "Русской Правды". Окремі норми цієї пам'ятки використовувалися ще в УШ-IX ст.

Слід зазначити, що "Русская Правда" розкриває не тільки процес становлення права. Вона сама є визначною пам'яткою права Київської Русі, з якої починає своє існування більшість даних про його зміст.

"Русская Правда" - найважливіша пам'ятка феодального права. Її норми закріплювали привілейоване становище феодалів та їхнього оточення, посилено захищали життя пануючого класу. Підтвердження цьому - статті про відповідальність за вбивство, нанесення образи, про право на спадщину та ін.

"Русская Правда" виникла на місцевому ґрунті і була результатом розвитку юридичної думки в Київській Русі. Було б помилковим вважати давньоруське право збіркою норм інших держав. Водночас Київська Русь знаходилася в оточенні інших держав і народів, що так чи інакше впливали на неї і на яких впливала вона. Є підстави вважати, що норми "Русской Правды" відбилися на розвитку права західних і східних слов'ян. "Русская Правда" мала величезний вплив і на становлення пізніших пам'яток дав-

норуського права, таких, як, наприклад, Псковська судова грамота, Двінська статутна грамота, Судебник 1497 р., Судебник 1550 р., і навіть деяких статей Соборного уложення 1649 р.

На розвиток права Київської Русі певний вплив справило введення християнства. З його поширенням православна церква стала використовувати різноманітні норми канонічного права, перш за все візантійського. Стародавнім пам'ятником руського церковного права вважаються церковні статuti Володимира Свято-славовича й Ярослава Володимировича.

Церковні статuti визначали становище християнської церкви в державі, закріплювали привілеї служителів церкви, фіксували позиції церкви як феодала відносно безпосередніх виробників, за рахунок яких вона існувала. Статuti узаконювали право церкви на "десятину" – своєрідну форму податку, який повсюдно одержували церковні організації.

Однією з центральних правових і політичних проблем IX-XI ст. була проблема взаємовідносин світської та церковної влади. У X ст. візантійський патріарх заявив, що якщо світська влада видає указ, що суперечить "закону Божому", то він не має жодної сили, оскільки виходить від безбожного володаря.

Спираючись на ці ідеї та сформульований патріархом Фотієм (IX ст.) принцип безумовного "збереження" законоположень і догматів, затверджених на вселенських соборах, печерський ігумен Феодосій заклав основи теологічної концепції "богоугодного володаря". Він вважав, що світські володарі не зберігають, а лише захищають "правовір'я", стають на бік церковних інтересів. Феодосій звернувся до київського князя Ізяслава з посланням, в якому вимагав повного розриву із Заходом, бо латиняни "неправо верують и нечисто живут". З послабленням політичної влади київських князів церква устами Феодосія взяла курс на підтримку удільної системи і водночас сама починає проїматися централістськими тенденціями.

Ці погляди Феодосія розвинув далі відомий печерський дякон Нестор – творець центральної ідеї першої православної церковної доктрини – династичного князювання. Нею і проникнута визначна пам'ятка XII ст. "Повість временних лет".

Поряд з даною концепцією в Київській державі розвивалася

я інша. Її творцем був перший Київський митрополит Іларіон. Йому належить відома праця "СЛОВО ПРО ЗАКОН И БЛАГОДАТЬ". Іларіон виходив з того, що "закон" (читай - право) і "благодать" суперечать одне одному. закон роз'єднує народи, підносячи одних і принижуючи інших, він свідчить про рабський стан людства. У закон Іларіон вкладав зміст вузьконаціональної норми, звичаю, а тому протиставляв його євангельській істині, яка нероздільна з благодаттю, є її власним змістом. Закону чуже уявлення про вище благо - свободу, бо він повністю заглиблений в побут, земні пристрасті. Він не вляхетить, не очищає, а лише плодить задрість, гнів і злочини. Істина ж є універсальною, всеохоплюючою і тому тотожна благодаті, знімає однобічність закону, світить всім, як сонце. Закон був власністю Іудеїв, а благодать подарована всьому людству. Закон змінюється благодаттю, рабство - свободою. В цьому, суть розвитку людської історії. Згідно з логікою Іларіона, якщо закон суперечить благодаті, спотворє її, то поганство (язицтво) відкрите для істини, прагне до неї.

Християнство, з точки зору Іларіона, повинно служити консолідації країни, стояти на охороні загальнодержавного централізму. Церква повинна служити державі й володарю. Крім цього, Іларіон виступив проти "візантизації" церкви на Русі, бо оскільки благодать відкидала закон, проголошувала свободу, то концепція Іларіона набирала конкретного політичного значення, тому що висувала на перший план незалежність і самобутність Київської держави, всіх народів і країн.

За зміцнення великокнязівської влади виступав і Володимир Мономах. Значний інтерес становить його "ПОУЧЕНИЕ" своїм дітям (1096 р.). Це насамперед настанови голові держави, князю. Володар повинен пам'ятати, що з владою зростає й відповідальність і що обов'язок володаря - завжди залишатися справедливим. Міра справедливості - знання, тому володар мусить уміти все, бо інакше він залазатиме від "сильних" і власних синів. Не правомірність, не прозоріння, а розум, знання роблять князя справедливим і мудрим, здатним протистояти ворогам, тримати в покорі бояр і удільних князів.

Володар, на думку Мономаха, має бути взірцем досконалості,

тому "хворого відвідайте, покійного проведіть, бо всі ми смертні, і чоловіка не минайте, не привітавши, доброго слова не сказавши". Думки, викладені в "Поученні", мали певний вплив на розвиток правової й політичної думки України пізніших часів.

2.1.1. Правова думка в українських землях у XIV-XVI ст.

Правова система, що склалася в Україні наприкінці XIV - першій половині XVI ст., за своєю суттю була класовою. Вона надійно служила як інтересам експлуататорів місцевого походження, так і пануванню іноземних поневолювачів. Її основними завданнями були захист і зміцнення феодално-кріпосницького ладу в Україні.

В умовах своєрідного політичного становища українських земель, що опинилися у складі кількох сусідніх держав, в Україні утворювалася досить строката система правових джерел.

Її первісною базою стало розвинуте право Стародавньої Русі. Особливу роль серед джерел права в Україні відіграла "Русская Правда", яка справила значний вплив на розвиток правових систем Великого князівства Литовського і Польського королівства, у складі яких перебувала більшість українських земель.

У кінцевому підсумку в українських землях правова система сформувалася на основі синтезу місцевого звичаєвого права і нормативних актів у вигляді судобників, статутів, сеймових постанов, привілеїв Польського королівства і Великого князівства Литовського.

Після Люблінської унії 1569 р. в українських землях, які входили до складу Великого князівства Литовського (Волинь, Поділля та Київщина), було введено державний лад, але не судове право польських земель. Як і раніше, на території України (за винятком Галичини) діяло не польське право, а обласні привілеї та Литовські статuti.

У "І Литовському статуті" (пізніше він одержав назву "Старого Литовського статуту"), виключно світському кодексі, яке було прийнято на загальному сеймі 29 вересня 1529 р., одержали юридичне закріплення основи суспільного і державного ладу, що склався на той час у Литві та в українських землях, які входили до складу князівства. Литовський статут 1529 р. включав 13 роз-

ділів і 264 артикуля. Він містив норми державного, адміністративного, цивільного, родинного, кримінального, а також інших галузей права. Статут проголошував, що всі особи, "як злиденні, так і багаті", повинні були судитися на основі норм, викладених в статуті. "І Литовський статут" не був надрукований, а переписувався для практичного вжитку.

Унікальність статуту 1529 р. полягає в тому, що його кодифікатором внаслідок значної теоретичної праці вдалося створити таку систему права, яка була прийнята в усіх кінцях величезної різномовної держави. Органічно поєднаними пластами у статут увійшли, зокрема, деякі положення "Русской Правды", норми звичаєвого (українського, білоруського та литовського) права, ряд пунктів з польських і німецьких судєбників, у тому числі із "Саксонського Зерцала".

"І Литовський статут" було затверджено сеймом у 1554 р., але він набрав чинності тільки в 1566 р. За рівнем кодифікаційної техніки статут 1566 р. перевершував перший. Він закріплював соціально-економічні та політичні зміни, що відбулися у Великому князівстві Литовському з 1530 до 1565 рр., визначав становище великого князя ("господаря"), захищав привілеї крупних феодалів, фіксував права і свободи шляхти. Статут 1566 р. містив 14 розділів і 367 артикулів, включав, як і "І Литовський статут", норми, що належали до різних галузей права. Завдяки тривалому використанню цього збірника в Україні він вважався дійсно українським, чим і пояснюється його друга назва - Волинський.

Після Люблінської унії 1569 р. з'явилась потреба у приведенні литовського законодавства, що діяло і в українських землях, у відповідність до польських законів. Так з'явився "ІІ Литовський статут", який був остаточно затверджений привілеєм Сигізмунда III у 1588 р.

У Статуті визначалися права і привілеї шляхти, детально регламентувався порядок судочинства, сформулювалося закріпачення основної частини сільського населення. Чинність ІІІ, або, як його стали називати, "Нового Литовського статуту", одного з найзначніших джерел права феодальної Європи, поширювалася не тільки на українські землі, але й на всю Речь Посполиту.

Видання Литовських статутів, звичайно, обмежувало сферу застосування норм звичаєвого права. Однак воно, як і раніше, продовжувало діяти поряд з писаним правом. "І Литовський статут", наприклад, прямо дозволяв суддям при відсутності "писаної" норми вирішувати справу "на основі старого звичаю". Можливість діяти "згідно із старим звичаєм", визнавався і наступними статутами. Великий князь, сказано у "III Литовському статуті", зобов'язувався додержувати давніх звичаїв, "усі привілеї земські старовинні і нові, від нас дані, вільності і звичаї добрі стародавні зберігати і ні в чому не порушувати".

Значне поширення в українських землях одержало магдебурзьке право, згідно з яким окремі міста України одержували самоврядування і право "між собою судитися і радитися".

Специфічне джерело права являли собою і гетьманські (військові) артикули, які видавалися у Великому князівстві Литовському і Речі Посполитій. Вони фактично були першими збірниками військово-судового і військово-кримінального права.

Важливе значення в українських землях мало звичаєве козацьке право - сукупність правових звичаїв, що встановлювалися у сфері козацтва. Важливість цього джерела підкреслює той факт, що відразу після приєднання України до Росії царська грамота від 25 березня 1654 р. надавала Війську Запорізькому право "судитися у своїх старшин по давнішим правам їх" (див.: Грушевський М.С. Хто такі українці і чого вони хочуть. К., 1991, с. 94), тобто на основі звичаєвого права. А його база закладалася якраз у ХУ-середині ХУІ ст. Спочатку особливої популярності звичаєве козацьке право набуло у середовищі українських селян, що тікали від своїх хозяїв і властей у райони Середнього і Нижнього Придніпров'я. Норми звичаєвого права, які склалися у Запорізькій Січі, закріплювали військово-адміністративну організацію козацтва, деякі правила воєнних дій, роботу судових органів, порядок землекористування й укладання окремих договорів, види злочинів і покарань. Найвищість у козацтва свого особливого права визнавалася польським урядом (див.: Хрестоматія з історії Української РСР, т. I, с. 192). Незважаючи на суворість, а іноколи й нещадність норм звичаєвого козацького права, в ньому була "чесність велика". Дякуючи "на основі старожитних і найстаріших зви-

чайв", козацтво всіляко відстоювало звичаєве козацьке право, побоючись, що писане право зможе обмежити козацькі вільності.

Чільне місце серед джерел права посідали універсали. Їх видавали гетьман, а іноді й полковники. Вони мали характер письмового розпорядження адміністративно-політичного акта. Найпоширенішими універсалами були ті, що регулювали питання про розподіл земельних володінь, підтвердження права власності на маєтки, недоторканість майна феодалів і підвладності селян, про встановлення повинностей і податків. Окрім цього, видавалися універсали з військових питань, про призначення на посади тощо.

Гетьманські універсали - основне джерело, з допомогою якого затверджувалися зміни у суспільному ладі, правовому становищі окремих станів. Тільки завдяки універсалам гетьмана регулювався і затверджувався процес становлення окремих елементів української державності.

Актами державно-конституційного характеру можна вважати лише договори епохи становлення Гетьманської держави.

Богдан Хмельницький мав широку програму становлення української державності. З перших років свого гетьманування він порушує проблеми врегулювання відносин із сусідніми державами, а також контролю на Чорному морі. Хмельницький підписав договір з Османською Портою, складовою частиною якого була українсько-турецька морська конвенція (липень 1648 р.).

Одним із найважливіших питань зовнішньої політики Козацької держави залишалися взаємини з Польським королівством. За Зборівською угодою 1649 р. козаки здійснювали управління на території трьох воєводств - Київського, Брацлавського, Чернігівського. Королівські польські війська не мали права вільного проходу на дану територію. Реєстр Війська Запорізького визначено в 40 тисяч козаків. Державні посади могла обіймати лише православна шляхта, а київський митрополит повинен був увійти до складу сенату. Це сприяло закладенню фундаменту української автономії. У тому ж напрямку діяв і українсько-російський договір 1654 р., а також II "березневих статей" і жаловані грамоти Богдану Хмельницькому і Війську Запорізькому.

Ці документи забезпечували Війську Запорізькому такі права:

самостійність у діяльності адміністрації та судочинстві, відносинах з іноземними державами (із застереженням щодо Польщі та Туреччини), збиранні податків для українського скарбу, утриманні 60-тисячного війська.

Після Богдана Хмельницького Іван Виговський продовжив державну політику щодо відновлення Великого Князівства Руського. Початок такої діяльності покладено Корсунським трактатом із Швецією, а згодом закріплено в Гадяцьких угодах. Одним з теоретиків даного договору був Юрій Немирич. Він обґрунтував ідею союзу трьох держав: Королівства Польського, Великого Князівства Литовського та Великого Князівства Руського. Однак попередньо узгоджені пункти були змінені королівською радою і ратифіковані у скороченому вигляді. Перший варіант Гадяцьких статей 6 (16) вересня 1668 р. надзвичайно важливий з позиції розуміння устрою держави та міждержавних відносин. Головним положенням угоди є те, що "вся Речь Посполита народу Польського, Великого Князівства Литовського і Руського і належних до них провінцій відновлюється непорушно, як були перед війною, в границях своїх і про свободах (своїх) згідно з законами - в радах, судах і вільній елекції панів своїх - кородів польських, литовських і руських". Гетьман як великий князь Русі був *de facto* володарем України. Крім того, він, митрополит та православні єпископи повинні засідати у спільному сенаті. Слід назвати і метод nobilitacji, право створення в Києві академії, гімназій, колегій, шкіл і друкарень без обмеження, право утримувати 60-тисячне військо та мати економічну автономію зі своєю монетою. Дана програма не була реалізована, головним чином, через "революцію черні", стимульовану Москвою.

2.1.2. Конституція 1710 р.

і право на українських землях у ХУІІІ ст.

"Пакти Конституції", написані гетьманом Війська Запорізького Пилипом Орляком та його соратниками Г.Гершиком, А.Войнаровським, що були прийняті 5 квітня 1710 р. у Бендерах, і є однією з перших європейських конституцій в сучасному її розумінні.

"ПАКТИ И КОНСТИТУЦІІ ЗАКОНІВ ТА ВОЛЬНОСТЕЙ ВІЙСКА ЗАПО-

РОЗЬКОГО" складені як договір між гетьманом і Військом Запорізьким (народ України), що було характерно для західної традиції, і відрізнялися від ідей східного патрімоніалізму.

Конституція 1710 р. містить у собі такі статті:

1. Затверджуються права православної церкви під зверхністю царгородського патріарха.

2. Має бути ревіндикований (повернений назад) давній кордон козаської держави на р. Случ.

3. Запорізькому низовому війську повертаються давні оселі - Трахтемирів, Кодак, Келеберда, Переволочна і землі над Борсклою; форти, побудовані Москвою, будуть знесені.

4. Всі поточні державні справи гетьман вирішує спільно з радою генеральної старшини; тричі на рік (на Різдво, Великдень і Покрову) відбувається генеральна рада, до якої належать генеральна старшина, городові полковники та по одному козаку з кожного полку; і старшина, і рада мають право виступати проти гетьмана, якщо він не шанує прав,

5. справи про кривду гетьманові та провини старшини судить не гетьман, а генеральний суд.

6. Цей пункт був надзвичайно важливим, тому що накреслював контури політичного устрою української держави. Встановлювалася форма представницького політичного керівництва за допомогою загальної Ради, членами якої були б генеральна старшина і полковники з кожного полку. Крім цього, в Раду могли б входити представники з кожного полку - генеральні радники - "по одній значній, старовинній, добrorозумній та заслуженій особі, вибраній за гетьманською згодою". З цими представниками гетьман та його заступники повинні радитися "про цілість Вітчизни, про її загальне добро і про всілякі публічні діла, нічого без їхнього дозволу і поради не зачинаючи приватною своєю владою, не встановлювати і до завершення не проводити". Державний скарб відділяється від гетьманського і передається для використання генеральному відділу, на утримання гетьмана призначаються окремі землі.

7. Полковники обираються вільними голосами, і гетьман їх затверджує; так само проводять вибір сотників та ін.

8. Гетьман мусить пильнувати, щоб на козаків і посполитих

людей не накладали надзвичайних данин і робіт; а також забезпечувати козацьких удів і сиріт.

9. Окрема комісія повинна: провести ревізію державних земель, якими користується старшина, а також повинностей підданих; перевірити справу купців, які дістали звільнення від публічних тягарів; врегулювати тягловий обов'язок, деякі ярмаркові плати тощо.

10. Генеральна рада мусить знайти інші доходи на утримання війська.

Хоча Конституція 1710 р. не ввійшла в життя, проте вона має велике значення як документ, який вперше в історії України на юридичному ґрунті фіксує постанови, що кладуться в основу державно-політичного устрою, тобто українська державна ідея знайшла своє втілення в конституції, яка стала водночас показником того, які та в якому напрямі повинні здійснюватися державні реформи в українській державі.

У Конституції 1710 р. перше місце посідала проблема взаємин між гетьманом і народом. "Гетьманська влада мала бути обмежена постійною участю в управлінні генеральної старшини і генеральної ради; обмеження стосувались адміністрації, суду, виборів старшини, фінансів". А це означає, що "авторитет гетьманської влади, створений важкими зусиллями гетьманів, знову знизився". Не обійдено і соціальних низів - козаків і посполітих, їх забезпечено від низиску та гніту: "гетьман мав узяти їх під свою опіку", Право Запоріжжя також було забезпечене. Всі ці постанови мали еґотистично класовий чи груповий характер: йшлося про охорону і збільшення соціальних і політичних "вольностей" окремих груп, а не про зріст і забезпечення держави. Творці конституції - старшина і запорожці - не виявили широкого політичного світогляду.

Характерним для Конституції 1710 р. було те, що в ній йшлося фактично про впровадження традиції Запорізької Січі - козацької республіки, а тому вона й ставить усі стани українського народу під зверхність козацтва, яке уособлює в собі реальну збройну силу, адміністративний устрій та виконавчу владу. Цей документ слід вважати конституцією і, правдоподібно, одні-

єю з перших і старіших у світі.

У другій половині ХУІІ ст., за "Березневими статтями", в Україні продовжувала діяти попередня правова система, тобто та, що склалася у період народно-визвольної війни. Велику роль виконувало звичаєве право, що регулювало широке коло суспільних відносин за принципом "ведлуг звичаю давнього". Норми звичаєвого права широко застосовували судові та адміністративні органи, були основним джерелом при складанні збірників права, проведенні кодифікаційних робіт, розробці нормативних актів. Значне місце у правовій системі посідала нормотворча діяльність гетьманської влади.

Цьому періодові властиве й те, що на визволеній від поляків території зберігалися деякі джерела польсько-литовського походження. Серед них вирізнялися окремі князівські та королівські грамоти, постанова сейму, збірники і статuti.

Кодифікація права у ХУІІІ ст. розпочалася з ініціативи старшинської верхівки та шляхти, які намагалися закріпити свої права, а також відновити автономне становище України. Царський указ повинився 22 серпня 1728 р. під назвою "Рішучі пункти гетьману Данилу Апостолу" і став основою для створення першої кодифікаційної комісії, склад якої неодноразово змінювався.

Для підготовки кодифікації були використані Литовський статут 1588 р., збірники магдебурзького права ("Право Хелмінське", "Зерцало саксонів" П. Шеряча, "Порядок прав швіцьких" Б. Гроїцького, "Артикули права магдебурзького" тощо). Були підібрані акти царської влади, церковного права, правові звичаї та узагальнення судової практики. Внаслідок цього в 1743 р. з'явився збірник "Права, за якими судяться малоросійський народ". Він складався з 30 глав, які поділялися на 531 артикул і 1716 пунктів. До нього прикладалися Інструкція кодифікаційної комісії, алфавітний реєстр, тобто покажчик, а також "Ступеневий малоросійського військового звання порядок після гетьмана" - своєрідний табель про ранги. Отже, панівна верхівка домогалася введення норм, які б захищали її привілеї, право власності тощо.

Норми, зміщені у збірнику, обґрунтовували право на самовидчання, а це, зрозуміло, суперечило інтересам царського уряду. Тому збірник був відправлений на доопрацювання, ревізів та пе-

регляд. Він так і не став офіційним джерелом прав, однак його норми реально діяли, ними керувалися на практиці.

Були проведені деякі інші кодифікації, наприклад, збірник, розроблений кандидатом у члени генерального суду Ф.Чуйкевичем за дорученням гетьмана К.Розумовського, - "Суд і розправа у правах малоросійських" 1750 р. Тут обґрунтовувалась ідея закріплення інтересів козацької старшини та шляхти, зокрема, необхідність відновлення станових судів в Україні. Крім цього, були здійснені приватні кодифікації, наприклад, "Книга Статут та інші права малоросійські" 1764 р., що стала посібником для суддів-практиків. На чолі з секретарем другої Малоросійської колегії О.Безбородьком у 1767 р. створений "Екстракт малоросійських прав" - систематизований збірник норм державного, адміністративного та судового права, складений так, щоб доказати необхідність відновлення автономного становища України. Оскільки ця ідея суперечила політиці царизму, що активно проводилася стосовно України, збірник передали в архів.

Відомі також спроби кодифікувати право в Україні у першій чверті XIX століття. Але, як і попередні, у життя вони втілені не були. У процесі становлення єдиної правової системи на всій території Російської імперії на Україну в 1840-1842 рр. поширилося загальноімперське законодавство.

2.1.3. Політико-правові ідеї в Україні у XIX-на початку XX ст.

Український народ не мирився зі втратою національної держави. Навпаки, це підхлоснуло розвиток його національної свідомості, сприяло розумінню існування незалежної національної держави. Україна, її народ сподівалися на відновлення власної держави. На формування цих настроїв впливали ідеї французької революції, національні визвольні рухи в Європі та Росії.

Передова частина українського суспільства, його інтелігенція вперто шукали шляхи відновлення української державності, зверталися до героїчної історії свого народу, розвивали ідеї національної державності. Великий вклад у цю благородну справу внесли таємні революційні гуртки і товариства.

В Україні існував ряд декабристських організацій. В березні 1821 р. було створено "Південне товариство декабристів" в Ук-

раїні (м. Тульчин Вінницької обл.) і згодом - "Північне товариство декабристів" у Петербурзі. "Південне товариство", очолене сином сибірського генерал-губернатора полковником П. Пестелем, було за програмою радикальнішим, ніж "Північне товариство", очолене М. Муравйовим.

"Русская Правда" П. Пестеля передбачала ліквідацію кріпосництва, встановлення республіканського ладу, безплатне наділення селян землею за рахунок державного фонду. "Русская Правда" проголошувала знищення станів, рівність громадян перед законом, свободу слова, друку, віросповідання, передбачала ліквідацію військових поселень, скорочення строку служби в армії. Верховну законодавчу владу повинно було здійснювати Народне віче, виконавчу - Державна дума, нагляд за виконанням законів - Верховний собор. Але в "Русской Правде" Пестеля не міститься вирішення національної проблеми в Російській імперії. Теоретик "Південного товариства" в головному документі безапеляційно записав: "Фінляндія, Встляндія, Лифляндія, Курляндія, Белоруссія, Малороссія, Новоросія, Бессарабія, Крим, Грузія, весь Кавказ, земля киргизов, всі народи Сибірські і різні другія племена, внутрі державства обітающія, нікогда не пользовались и нікогда пользоваться не могут самостоятелною независимостью и всегда принадлежали или к самой Россіи ... или какому-нибудь сильному государству. Да и на будущіе времена, по слабости своей, нікогда не могут составлять особых государств; а посему и подлежат все они праву благоудобства, долженствуя притом навеки отречься от прав отдельной народности".

Близько до цієї організації було "Товариство об'єднаних слов'ян" (1823-1825 рр.) з центром у Новгороді Волинському. Хоча в національному питанні воно отстоювало ідею федерації слов'янських демократичних республік, проте в даному міждержавному об'єднанні не знайшлося місця для України.

Конституція Муравйова передбачала створення конституційної монархії. Росія повинна була перетворитися на федерацію 15 держав з власними парламентами. Зокрема, передбачалося створення "Чорноморської держави" з центром у Києві та "Української держави" з центром у Харкові. Дві українські держави мали право вирішувати всі проблеми свого внутрішнього життя та управління.

за винятком чеканення монет, міжнародних відносин та воєнних дій.

Верховна влада у федерації належала двопалатному Народному віче, яке складалося з Верховної думи (у складі 42 члени) і Палати народних представників (один депутат від 50 тис. жителів чоловічої статі). Для виборів установлювався високий майновий ценз. Менш демократично розв'язувалося земельне питання. Селяни повинні були одержати тільки по 2 десятина, тобто трохи більше ніж 3 га орної землі на двір. Основний масив землі залишався у руках поміщиків.

Однак декабристський рух, що закінчився грудневим повстанням 1825 р. у Петербурзі, не мав сильного впливу на українське громадянство.

Важливу роль у розвитку української правової думки у ХІХ ст. відіграло "Кирило-Мефодіївське товариство" (1846-1847 рр.). Виходячи з ідей панславізму, воно розробило модель суспільства, що базується на засадах справедливості, рівності, свободи, братерства. Основні документи кирило-мефодіївців ("Книга буття українського народу", "Закон Божий", "Статут Кирило-Мефодіївського товариства"), відозви ("Брати українці" і "Брати великоросіяни і поляки") виходили з ідеї про необхідність створення слов'янського союзу. Народами-братами названі: росіяни, українці, поляки, чехи, словаки, хорутани, ілліро-сербі і болгарі. Усі ці акти популярно-декларативні і не можуть зараховуватися до конституційних. Однак один з членів "Кирило-Мефодіївського товариства" Георгій Андрузький під впливом Миколи Гулака розробив "Начерки Конституції Республіки". За структурою та змістом цей документ перегукується з народницькими концепціями. Особливу увагу приділено питанням самоврядування. Документ визначає особливості функціонування общини як основи суспільного життя, описує механізм діяльності округу, області, штату. Держава повинна була об'єднати 7 автономних штатів зі своїми президентами. Серед штатів названі: 1. Україна з Чорномор'ям, Галичиною та Кримом; 2. Польща з Познанню, Литвою і Жмуддю; 3. Бесарабія з Молдавією і Валахією; 4. Остзея; 5. Сербія; 6. Болгарія; 7. Дон.

Найактивніший член "Кирило-Мефодіївського товариства", його

Ідеологічний лідер Микола Костомаров у своїх працях також визначив свою політично-правову доктрину. Насамперед він наголошував на походженні всякої влади від Бога, бо він є "цар над родом людським". Другий момент - це те, що влада не може бути абсолютною, самодержавною, оскільки "хоч який добрий чоловік буде, але як стане самодержавно панувати, то зіпсується". Третій момент полягав у діагностиці хиб демократичного політичного устрою, бо і демократія, вважав він, не дає гарантії від свавілля влади "багатьох царьків". Четвертий момент містив визначення загальних рис майбутнього державного ладу, який мав бути республіканським.

Виконавча влада мусила бути виборною, змінною і підвітною народним зборам. Що ж стосується типу держави, то нею мала бути держава змішаного типу - федерація і конфедерація.

Слід також зауважити, що Микола Костомаров пропонував створити монархічну федерацію. Про це говорив Тарас Шевченко, критикуючи його вислів що "під одним православним царем і в одній православної вірі всі повинні поєднатися".

Розвиваючи конституційну думку, Михайло Драгоманов розробив конституційний проект перетворення Російської імперії на децентралізовану федеративну державу ("Проект основаній устава українського общества "Вольний союз" - "Вільна спілка" (1884 р.)). Адміністративний устрій тут нагадує федеративні республіки США, Швейцарії. Для впливу на законодавчу та виконавчу діяльність центральних органів влади створюється Союзна Дума, що репрезентує інтереси національних областей. Дума має право зупиняти рішення та дії центрального уряду, державних палат, які вступають у суперечність з інтересами областей. Драгоманов писав, що забезпечення громадянських прав і самоврядування створить певні передумови для політичного, економічного, культурного розвитку та звільнення українського народу.

За федеративний устрій слов'янщини виступали соратники Драгоманова С.Подолінський та О.Терлецький. Їх думки знайшли своє логічне продовження у формуванні радикально-демократичної течії революційного руху. Її представниками виступили І.Франко, Ю.Бачинський, М.Грушевський, М.Міхновський та ін.

2.1.4. Правова думка та конституційні традиції на західноукраїнських землях під владою Австро-Угорщини

Внаслідок першого поділу Польщі (1772 р.) Галичину загарбала Австрія, а в 1774 р. за Кючук-Кайнарджійським миром, укладеним між Росією і Туреччиною, вона захопила Буковину. Ще у першій половині XVI ст. (1526 р.) Австрія поширила владу на Угорщину, в складі якої перебувало Закарпаття. Отже, у другій половині XVIII ст. усі західноукраїнські землі опинилися під владою Австрійської монархії.

У середині XIX ст. у зв'язку з революційним рухом у країні австрійський уряд 25 квітня 1848 р. видав першу австрійську конституцію, яка проголошувала монархічно-конституційні порядки та деякі демократичні права і свободи громадян. Але вже 16 травня вона припинила свою дію.

Користуючись конституційними свободами, представники галицької інтелігенції та духовенства заснували 2 травня 1848 р. у Львові Головну руську раду на чолі з єпископом Г. Яхимовичем. Обмежену програму Ради підтримали представники Закарпаття, які прагнули вийти зі складу Угорщини та об'єднатися з Галичиною у складі Австрійської монархії. Представники ж Буковини вимагали від крємити Буковину від Галичини і виділити її в окремий коронний край зі своїм сеймом. Ця вимога була задовільнена в 1849 р., що посилило роздроблення західноукраїнських земель.

4 березня 1848р. Франц-Йосиф I дарував імперії нову анти-демократичну конституцію. Вона урізувала права громади і повноваження парламенту на користь уряду, створювала централізовану державу, в якій вся влада була зосереджена в руках імператора та його міністрів.

Березнева конституція 1849 р. у 77-й статті зазначала, що всі коронні краї одержуть свої крайові конституції. Для Галичини таку конституцію надав цесарський патент 29 вересня 1850 р. Того ж дня з'явилася крайова конституція і для Буковини.

Крайова конституція для Галичини поділила край на три округи - Краківський, Львівський і Станіславський, тобто суто польський, змішаний польсько-український і суто український. Такий поділ був невдалою спробою заглибити національні суперечності у Галичині.

Начальником крайової адміністрації був намісник, якому підпорядковувалися призначені сеймовими куріями президенти округів. Крайове представництво за конституцією повинне було складатися з трьох сеймових курій: Львівська - 50 депутатів, Краківська - 58 депутатів, Станіславська - 42 депутати. Депутати обиралися прямими виборами за наявності майнового цензу. Компетенція курій зводилася головним чином до господарських питань, їх рішення потребували санкції імператора.

Виконавчим органом усіх трьох курій вважався спільний Крайовий виділ (комітет) з 15 членів, обраних порівну куріями. Спільним законодавчим органом курій був Центральний виділ у складі 33 члени (16 членів Крайового комітету і по шість депутатів від кожної курії). Компетенція останнього зводилася до розгляду питань, які конституція вважала спільними для всього краю. Намісник краю, а також президенти округів і призначені ними комісари контролювали діяльність сеймових курій і Центрального виділу, беручи в обов'язковому порядку участь у їх засіданнях.

Дарована у березні 1849 р. загальнодержавна конституція та крайові конституції для Галичини і Буковини 1850 р. після придушення революційного руху не діяли. Австрія знову перетворилася на самодержавну монархію.

21 грудня 1867 р. австрійський рейхсрат прийняв конституцію, яка діяла в Австрії, в тому числі й на західноукраїнських землях, до жовтня 1918 р. В Угорщині була відновлена у своїй чинності угорська конституція 1848 р.

Австрійське законодавство, що майже півтора століття діяло в Галичині, відповідало, незважаючи на деякі феодалні пережитки, інтересам панівної верхівки. За його допомогою австрійські владні кола через відповідальні органи державного апарату, насамперед суд і прокуратуру, забезпечували собі панування на західноукраїнських землях.

2.2. Т е м а "Конституційно-правова думка і практика у ХХ столітті"

2.2.1. Суспільно-політичний лад України після перемоги Лютневої демократичної революції (лютий-жовтень 1917 р.)

Першоджерела:

Повідомлення Тимчасового комітету Державної Думи про владу (27 лютого 1917 р.);

Про зречення Государя Імператора Миколи II від престолу російського і про зняття з себе верховної влади (2 березня 1917р.);

I Універсал Центральної Ради (10 червня 1917 р.);

II Універсал Центральної Ради (3 липня 1917 р.);

Тимчасова інструкція Генеральному Секретаріатові Тимчасового уряду на Україні (4 серпня 1917 р.);

Звернення Генерального Секретаріату до всіх громадян України (27 жовтня 1917 р.).

Перемога Лютневої революції, перехід влади до рук Тимчасового уряду, утворення Центральної Ради в Україні. У 1914 році, коли розпочалася перша світова війна, територія України продовжувала входити до складу двох держав: Російської та Австро-Угорської Імперії – коаліції, що воювали одна з одною. Світова війна призвела до кризи в усіх воюючих державах, та найскладніша ситуація мала місце в Росії. Загострення політичної та соціально-економічної ситуації призвело до Лютневої демократичної революції 27 лютого 1917 р. Самодержавство було скинуто. Влада перейшла до рук Тимчасового уряду, який вважав себе правонаступником царського самодержавства і намагався зберегти свій контроль над усіма територіями, в тому числі й над Україною. Тимчасовий уряд був органом буржуазної влади і спочатку формувався в основному з представників буржуазних партій (найміцніші позиції мали кадети). Тимчасовий уряд утворювався як державний орган законодавства, нагляду і верховного управління, який повинен був замінити верховну владу царя та інших органів царизму. Тимчасовий комітет Державної думи, проголосивши передачу всієї влади Тимчасовому уряду, обмежив цю владу тільки заборонаю видавати закони, які вносять докорінні зміни в державний і соціальний лад.

Виконавчу владу в Україні Тимчасовий уряд передав своїм комісарам. Соціально-економічні перетворення він відкладав до Всеросійських Установчих зборів. Крім органів Тимчасового уряду в Україні, як і в усій Росії, виникли Ради робітничих і солдатських депутатів, та вони не відігравали провідної ролі, на владу не претендували, більше того, — фінансувалися Тимчасовим урядом. Керівна роль в них належала російським есерам і меншовикам.

В умовах послаблення центральної влади активізувався український національно-визвольний рух, з перших днів революції почалася боротьба за державний суверенітет. Головні українські політичні партії (Українська партія соціалістів-революціонерів, Українська соціал-демократична робітнича партія, Українська партія соціалістів-федералістів, Українська народна партія) вийшли із підпілля і створили на початку березня 1917 року в Києві Українську Центральну Раду.

Серед діячів Центральної Ради були як прихильники автономії України у складі Росії, так і негайного проголошення її незалежності. Очолив Центральну Раду М. Грушевський, видатний український історик і політичний діяч, що входив до складу партії українських есерів і знаходився на позиціях автономії. Його підтримав В. Винниченко, відомий український письменник, лідер Української соціал-демократичної партії. В результаті суперечок незалежники віддали верховенство автономістам, вважаючи, що перобіг подій змусить їх змінити свої позиції.

Конституційні ідеї М. Грушевського. У цілому ряді брошур, опублікованих у 1917 році ("Вільна Україна", "Якої ми хочемо автономії та федерації", "Хто такі українці і чого вони хочуть", "Звідки пішло українство і до чого воно йде"), М. Грушевський виклав ідеї національно-територіальної автономії. Він трактував її як територіальне об'єднання всіх етнічних українських земель, які мають бути організовані на основах широкого демократичного громадського самовпорядкування від низів до верху — українського сейму. Автономії повинні належати права вирішувати економічні, політичні, культурні питання, розпоряджатися матеріальними цінностями, доходами, дорогами, землями, фінансувати свою армію, мати своє законодавство, суд і адміністрацію. З точки зору Грушевсь-

кого, автономна Україна повинна була мати усі державні атрибути і входити до складу федерації, яка б стала союзним об'єднанням кількох національних держав. М. Грушевський відносив до функцій федеративної влади питання війни і миру, міжнародні відносини, "завідування воєнними силами", "пильнування одностайної монети, міри, ваги, оплат митних податків, нагляд за поштами, телеграфами", "надання певної одностайності карному і цивільному праву країв", стеження за охороною прав національних меншостей у законодавстві регіонів. Така трактовка федералізму - це не заперечування незалежної української державності, а, скоріше, можливість її реалізації.

Початок здійснення національно-територіальної автономії.
 I та II Універсали Центральної Ради. 6 квітня 1917 р. у Києві почав роботу Всеукраїнський національний конгрес у складі дев'ятисот делегатів від різних політичних, громадських, культурно-освітніх і професійних організацій. Це був справжній форум, який справив враження на свідків та учасників своїм ентузіазмом, епохальністю та національною єдністю. Конгрес обрав новий склад Центральної Ради. На ньому обговорювались різноманітні аспекти національно-територіальної автономії України. Було заявлено, що тільки широка національно-територіальна автономія України забезпечить потреби нашого народу і всіх інших народностей, які проживають в Україні. Центральна Рада надіслала до Петрограду делегацію на чолі з В. Винниченком з вимогою до Тимчасового уряду погодитися на автономію України. Як виявилось, ні Тимчасовий уряд, ні Ради, ні російські політичні партії не готові були до відновлення української державності. Тимчасовий уряд відхилив вимогу Центральної Ради. Його підтримали усі російські політичні партії, окрім більшовиків, що заявили про конкістність вимоги Центральної Ради про автономію України.

В Україні позиція Тимчасового уряду викликала невдоволення, особливо серед українських військових. У цих умовах Центральна Рада почала рішуче діяти. 10 червня 1917 р. вона затвердила і проголосила I Універсал. У ньому заявлялося про необхідність конструювання системи державних органів. "Хай порядок і лад на Україні дасть вибрані всенародним, рівним і тайним голосуванням Всенародні Українські збори (Соїм). Всі закони, що по-

вирні діти той лад у нас, на Україні, мають право видавати тільки наші Українські Збори". Таким чином, головний зміст І Універсалу - проголошення всупереч волі Тимчасового уряду автономії України. Фактично це було відродженням української державності, але не самостійної, а автономної у складі Росії. 15 червня було створено уряд автономної України - Генеральний Секретаріат на чолі з В. Винниченком.

У цей період Центральна Рада не ставила питання про повну незалежність України, а лише підкреслювала, що Україна не намагається відокремитися від Росії, не пориває з нею зв'язків. Воно лише вимагало, "щоб Російське Правительство прилюдно окремим актом заявило, що воно не стоїть проти національної волі України, проти права нашого народу на автономію".

Тимчасовий уряд Росії не надав жаданій автономії Україні, а разом з консервативними колами Росії засудив І Універсал, проголосивши його проявом сепаратизму. На таких же позиціях стояли і загальноросійські політичні партії в Україні. Уряд був готовий використати силу проти Центральної Ради, та йому заважали полії у Петрограді, невдоволення народу провалом літньої воєнної кампанії. Тому він надіслав до Києва делегацію міністрів для переговорів, у процесі яких було досягнуто компромісу. Тимчасовий уряд визнав Центральну Раду найвищим крайовим органом управління в Україні. Склад Генеральної Ради затверджував Тимчасовий уряд. Центральна Рада відмовлялась самостійно вводити автономію і погодилась чекати її затвердження Установчими зборами. Суть цього компромісу викладено у II Універсалі 3 липня 1917 року. Проте він не задовольняв жодну із сторін.

Висновки. Лютнева революція ліквідувала самодержавство, перетворила Росію з монархії у демократичну республіку. У період між Лютневою та Квітневою революціями у Росії розгорнулися демократичні процеси. Громадяни Росії завоввали небачені досі демократичні свободи. Було ліквідовано державний апарат самодержавства, розігнано поліцію, створено Тимчасовий уряд. Його місцеві установи, сформувалися органи влади народу - Ради. Проте Росія залишалася унітарною державою. В Україні почалася боротьба за відродження національної державності, легітимним шляхом було створено Центральну Раду - першанну форму українського

парламенту, урядовий орган - Генеральний Секретаріат.

Українські державні структури діяли в умовах панування в Україні влади Тимчасового уряду, поширення його законодавства. Вони вимагали автономії для України, та Тимчасовий уряд не був прихильником цієї позиції. В результаті протистояння між Україною і центром було досягнуто компромісу, суть якого полягала у визнанні Тимчасовим урядом Центральної Ради як органу управління Україною, та в її згоді чекати вирішення питання про автономію Установчими зборами.

2.2.2. Українська національна державність

Першоджерела:

III Універсал Центральної Ради (7 листопада 1917 р.);

З маніфесту до українського народу з ультимативними вимогами до Української Ради (грудень 1917 р.);

Відповідь Генерального Секретаріату Центральної Ради Раді Народних Комісарів (4 грудня 1917 р.);

Закон Центральної Ради "Про випуск державних кредитових білетів УНР" (6 січня 1918 р.);

IV Універсал Центральної Ради (9 січня 1918 р.);

Мирний договір між Українською Народною Республікою, з одної, а Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією і Туреччиною, з другої сторони (9 лютого 1918 р.);

Конституція Української Народної Республіки (Статут про державний устрій, права і вольності УНР) (29 квітня 1918 р.);

Грамота до всього українського народу (29 квітня 1918 р.);

Закони про тимчасовий державний устрій України (квітень 1918 р.);

Декларація Української Директорії (1918);

Універсал Директорії Української Народної Республіки (22 січня 1919 р.);

Універсал Трудового Конгресу України (28 січня 1919 р.);

Ухваленний Радою Народних Міністрів Закон про тимчасове верховне управління та порядок законодавства в Українській Народній Республіці.

Утворення Української Народної Республіки. Її державний акт. У жовтні 1917 року в Росії Тимчасовий уряд було скинуто.

до влади прийшли більшовики, що створили свій уряд - Раду Народних Комісарів (РНК). В Україні розгорнулася збройна боротьба між Київською радою робітничих і солдатських депутатів і штабом Київського військового округу, який підтримував Тимчасовий уряд. Центральна Рада зберігала нейтралітет, боротьба закінчилася поразкою сил уряду. Крах влади Тимчасового уряду прискорив політичну дезінтеграцію Росії, привів до створення на її території регіональних урядів.

Центральна Рада засудила повстання в Петрограді й заявила про недопустимість переходу влади до Рад. 7 (20) листопада вона опублікувала 3 Універсал, в якому проголосила: "Віднині Україна стає Українською Народною Республікою" (УНР). Однак Центральна Рада бачила майбутнє УНР в союзі з іншими народами колишньої Російської імперії. "Не відділяючись від Російської Республіки й зберігаючи єдність її, ми твердо станемо на наших землях, щоб силами нашими допомогти своїй Росії, щоб уся Російська Республіка стала федерацією рівних і вільних народів". У 3 Універсалі давались обіцянки ліквідувати поміщицьку власність на землю, ввести 8-годинний робочий день і встановити державний контроль над виробництвом.

Українська Народна Республіка за формою правління була демократичною республікою. Центральні органи влади весь час її існування перебували у стані еволюції. На першому етапі вищим законодавчим органом УНР була Центральна Рада, яка складалася із 150 членів на чолі з головою. Вищим виконавчим органом був Комітет Центральної Ради, перейменований з часом на Малу Раду, на чолі з головою, в якого було два заступники. 3 Універсал ЦР юридично закріпив нову назву виконавчої влади УНР Генеральний Секретаріат. Генеральні секретарі завідували галузевими відомствами.

Дуже швидко між більшовиками і Центральною Радою розгорівся конфлікт. Політика більшовиків змусила Центральну Раду проголосити незалежність України. В IV Універсалі 22 січня 1918 р. говорилось: "петроградське Правительство Народних Комісарів об'явило війну Україні, щоб повернути вільну Українську Республіку під свою владу. І посилає на нашу землю свої війська... Віднині Українська Народна Республіка стає самостійною, ні від

кого не залежною, суверенною державою Українського народу". На 9-22 січня 1918 року було призначено вибори в Установчі збори - вищий орган державної влади - і підготовлено проект Конституції України. Проте через воєнні дії вибори було перенесено.

Конституція УНР. Відновивши державність України, Центральна Рада внесла ще один значний доробок. 29 квітня 1918 р. на останньому, як виявилось, засіданні Центральної Ради було ухвалено Конституцію Української Народної Республіки, "Статут про державний устрій, права і вольности УНР", обрано президентом Центральної Ради М. Грушевського.

Конституція УНР проголошувала державну суверенність, самостійність і незалежність України, неподільність її території, національно-персональну автономію. Подвійне громадянство не допускалось. Кожен громадянин УНР мав змогу вийти з громадянства за власною заявою до уряду, але позбавити людину цих прав примусово міг тільки суд. Проголошувалась рівність громадян у правах, недоторканість особи, її житла і листування, свобода слова, друку, сумління, право на об'єднання в організації, на страйки, на зміну місця перебування, на участь у державному і місцевому самоврядуванні починаючи з 20-х років.

Основний Закон України передбачав чітку структуру державних органів. Верховним органом УНР повинні були стати Всенародні збори, вищою виконавчою владою - Рада народних міністрів, найвищим судовим органом - Генеральний Суд. Територія держави поділялась на 30 земель, а міста Київ, Харків, Одеса разом з приміськими територіями складали окремі округи. Державним гербом України був "тризубець" Володимира Великого, який символізував соборність українських земель. Місцевими органами самоврядування були губернські, повітові та сільські комітети.

Проте Конституція УНР не встигла набрати чинності, бо у цей же день Центральну Раду було усунуто від влади німецькими окупантами, які підтримали маріократичний режим П. Скоропадського.

Оцінюючи роль Центральної Ради в історії України, слід вказати, що головна її заслуга полягає в тому, що вона добилася визнання права українського народу на незалежну державу.

Гетьманська держава. 29 квітня 1918 року у Києві відбувся з'їзд хліборобів-землевласників, у якому взяло участь 6 тисяч 432 представники від 8 губерній. Він створив Гетьманат на чолі з Павлом Скоропадським. Його статус був фактично монархічним. "Грамотою до всього українського народу" гетьман повідомив про державний переворот і розпуск Центральної Ради та її уряду, а також про скасування всіх її законів, відновлення права приватної власності на землю. У "Законах про тимчасовий державний устрій України" було накреслено напрями діяльності гетьманського уряду стосовно прав населення, законодавства й організації управління, а назву "Українська Народна Республіка" - замінено на "Українська держава". Таким чином, у результаті перевороту Україна з демократичної республіки перетворилася в конституційну монархію. У маніфесті була обіцянка видати закон про вибори до Українського сейму.

Фактично гетьманський переворот став спробою консервативних політичних сил зупинити революцію, покласти край радикальним соціальним настроям, спрямувати суспільне життя в напрямі збереження приватної власності, гарантії законності та інтересів усіх соціальних верств населення.

Вища державна влада зосереджувалася в руках гетьмана, який затверджував закони, назначав Отамана Ради Міністрів. Важчим розпорядчим органом була Рада міністрів, що складалася з галузевих міністерств, очолюваних міністрами. Склад Ради міністрів затверджувався гетьманом. Він же призначав губернських та повітових старост, як правило, з місцевих поміщиків, земських діячів або судей.

Для реалізації своїх планів гетьманський уряд почав створювати діючий державно-адміністративний апарат. До влади на місцях прийшли консервативні сили та скривджені революцією, розпочався масовий наступ на революційну демократію. Уряд не визнав статус-кво у земельних відносинах, яке склалося за часів Центральної Ради. Він оголосив відновлення приватної власності, створивши правові підстави для повернення землі й майна поміщикам. Рух поміщиків за відшкодування завданих збитків вилився у каральні експедиції. Це загострило ситуацію на саї, потребувало компромісу від влади, яка заявила про намір рефор-

мування земельних відносин, але з реалізацією його не поспішала....

Гетьманський уряд мав досить вузьку соціальну базу: верстви населення, що підтримали Гетьманат, бачили в Українській державі можливість встановлення порядку та усунення катаклізмів революції. Консервативна ідея відіграла роль дотонатора в боротьбі за повалення Центральної Ради. Проте вона виявилася ще менш придатною для консолідації українського суспільства, ніж ідея демократична.

Українська демократія, що на заключному етапі діяльності Центральної Ради, здавалось, зовсім втратила здатність до консолідації, об'єдналася, перейшовши у стан опозиції гетьманові. Демократи проявили себе блискуче як критика, що вели боротьбу, закликали маси до повалення режиму гетьмана. Тим більше, що, рятуючись від більшовиків, в Україні за часів гетьмана осіли шovinістичні та монархічні сили, які намагалися перетворити її в центр боротьби за відновлення "єдиної та неділимої" Росії.

Якщо на перших порах гетьман намагався залучити до співробітництва українських діячів, то в листопаді 1918 р. він остаточно зробив вибір між двома політичними силами на користь консервативним проросійським зорієнтованим силам. У грамоті "до всіх українських громадян" він заявив, що Україні доведеться повести боротьбу за утворення Всеросійської федерації, метою якої буде відновлення Великої Росії. Для реалізації цього курсу було сформовано новий антиукраїнський, реакційний уряд, тобто з незалежною Україною було покінчено.

Реакція на оголошення гетьманом нового державного курсу з боку Українського Національного союзу - початок повстання проти влади гетьмана, створення Директорії, воєнні дії проти гетьманських військ. У результаті 14 грудня гетьман зрікся влади, і до Києва вступили війська Директорії. Українська держава впала, так і не спромігшись побудувати українську державність на основах консервативної ідеї.

Українська Народна Республіка часів Директорії. Директорія - тимчасовий український верховний революційний орган, створений Українським національним союзом 14 листопада 1918 року

для керівництва повстанням проти режиму П. Скоропадського у складі: В. Вияниченко (голова), С. Петлюра, Ф. Швещ, П. Андрієвський, Д. Макаренко. Йх орган надзвичайної влади Директорія в 13 листопада 1918 року до 22 січня 1919 року діяла одноосібно і зосереджувала у своїх руках усю повноту законодавчої та виконавчої влади.

У грудні 1918 року Директорія проголосила програмний документ конституційного характеру - Декларацію. В ній констатовалось про усунення гетьманщини як руйнівного поміщицько-монархічного панування на Україні, очищення її від каральних експедицій, старостів, жандармів, підногнення національно-персональної автономії, демократичних органів місцевого самоврядування, скасування цензових дум і земств. Питання землеволодіння вирішувалось Директорією на користь безземельним і малоземельним селянам. Усі постанови уряду Української держави стосовно робітничої політики скасовувались. Відновлювались 8-годинний робочий день, права на колективні договори, коаліції, страйки, права профспілок.

Але це все Директорія вважала лише першим етапом соціального і національного визволення українського народу. Наступним етапом було саме державотворення, налагодження системи владування. Директорія проголосила себе тимчасовою верховною владою революційного часу, яка планувала передачу своїх повноважень народові, робітникам і селянам, тим, хто працює, створке матеріальні та духовні цінності, тим, кому належить право владування. Вона констатувала, що буржуазія і поміщики вже довели свою цілковиту неспроможність і шкідливість для народу в управлінні державою, і тому їх ніяк не можна допускати до державного керма.

Директорія пропонувала скликати конгрес трудового народу з представників трудового селянства, робітників, працютчої інтелігенції. Конгрес розглядавсь як тимчасове революційне представництво організованих працютчих мас, що має всі права вирішувати будь-які питання соціального, економічного і політичного життя України. У майбутньому передбачалося провести всенародні демократичні вибори до Установчих зборів і повністю передати їм владування. Конгрес повинен був вирішити питання влади як у центрі, так і на місцях. До його скликання Директорія планувала

встановити робітничий контроль на промислових підприємствах, відновити основні галузі виробництва. Головним внутрішнім завданням Директорія вважала досягнення єдності й злагоди трудової демократії, усвідомлення нетрудовими масами шкідливості та несправедливості їх колишнього панування та примирення з тим, що влада належатиме трудовому народу.

23-28 січня 1919 року зібрався Трудовий конгрес з майже 300 делегатів від УНР і понад 60 від Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР). Він скріпив воз'єднання українських земель у складі єдиної соборної України, цілком і повністю схвалив політику Директорії, обережно висловився проти "організації робітничої диктатури" і прийняв "Універсал до українського народу", який протягом майже року виконував функції тимчасової конституції УНР. Конгрес уповноважив Директорію на подальше верховне владування. Вона, таким чином, здобула право на легітимну, нічим не обмежену державну діяльність, тобто диктаторське владування. Та з роздмухуванням війни з більшовіками становище Директорії погіршилося. У лютому 1919 року її залишив В. Винниченко і головою став С. Петлюра. В подальшому Україну покинули й інші члени Директорії. Вона практично розвалилася. У її складі залишився лише один С. Петлюра, який встановив диктаторський режим і, власне кажучи, одноосібно владував у УНР.

Існував і уряд УНР - Рада народних міністрів, але його компетенція, взаємовідносини з Директорією та її новим головою законодавчо не регулювались. Директорія призначала склад уряду, який змінювався досить часто. Його повноваженнями були військові, морські, внутрішні, фінансові, судові, продовольчі, земельні, закордонні, освітні, шляхові, торговельні, промислові, поштові й телеграфні справи. Проекти законів подавались до Ради міністрів, а потім затверджувались Директорією, яка й сама могла видавати закони. Влада на місцях повинна була належати Трудовим радам, але в силу обставин її також одноосібно здійснювали губернські, повітові, волосні, міські комісари та коменданти, а особливо - безліч місцевих отаманів, що чинили погроми і свавілля проти мирних жителів. Формально відтворювалися Генеральний суд і судова система часів Центральної Ради. Правохоронні й репресивні функції здійснювали загони народної мілі-

ції та Кім охорони громадського ладу.

У листопаді 1920 року Директорія припинила своє існування, а її уряд утік за кордон. Останню спробу зберегти УНР С. Петлюра вчинив шляхом зрадинства щодо ЗУНР і ще чималої частини українців, тобто через Варшавську угоду з К. Пілсудським. Та й цей крок виявився невдалим і недалекозорим.

Західноукраїнська Народна Республіка. Західні території України входили до складу Австро-Угорської імперії, яка остаточно розвалилася у 1918 році, а на її території з'явилися не залежні Австрійська республіка (12 листопада), Західноукраїнська Народна Республіка (13 листопада), Чехословацька республіка (14 листопада), Угорська республіка (16 листопада), Королівство сербів, хорватів і слов'ян (1 грудня).

ЗУНР стала одним із перших державних утворень на уламках монархії Габсбургів. 13 листопада 1918 року Українська національна рада ухвалила Тимчасовий основний закон про державну самостійність українських земель колишньої Австро-Угорщини. Це невеличкий документ, що складався з п'яти артикулів. Перший закріплював назву нової держави, другий - її кордони, третій - державну суверенність, четвертий - державний устрій, п'ятий - герб. Територія включала історичні етнографічні українські землі в Австро-Угорщині. Єдиним джерелом державної влади оголошувався народ, який повинен був обрати Установчі збори на основі загального, рівного, безпосереднього, таємного і пропорційного права. До виборів народ реалізовував свою волю через Національну раду як законодавчий і Державний секретаріат як виконавчий органи.

22 січня 1919 року відбулося об'єднання ЗУНР і УНР в єдину Соборну Україну. Вона виявилася штучним і недовговічним утворенням, яке мало більше пропагандистський, а не справді державний характер. Фактично обидві держави існували окремо одна від одної. Восени 1919 року штучно створена держава розвалилася, Соборна Україна припинила своє існування.

Висновки. Боротьба за державність України наприкінці 1917 - 1920 рр. відбувалася в умовах громадянської війни та інтервенції, гострого протистояння соціальних, національних і політичних сил, що гальмувало побудову української державності.

Очолювши національну революцію, Центральна Рада після жовтневого збройного повстання 1917 р. у Петрограді проголосила Українську Народну Республіку, а згодом її незалежність від більшовицької Росії. В цей період в Україні функціонувала демократична республіка, було розпочато реформування суспільного ладу на демократичних засадах...

Після приходу до влади гетьмана Скоропадського республіку замінила конституційна монархія, що діяла в умовах окупації України австрійськими та німецькими військами. Українська держава виявилася неспроможною побудувати українську державність на засадах консервативної ідеї, в якій не було достатнього національного підґрунтя, міцної соціальної опори. Консервативна ідея виявилася непридатною для консолідації українського суспільства.

Важливим етапом відродження української державності стало утворення в західних регіонах в 1918 р. Західної Української Народної Республіки. Практично одночасно на більшій частині України пройшло відновлення УНР на чолі з Директорією та її з'єднання із ЗУНР. Та наприкінці 1920 - на початку 1921 рр. процес національного державного відродження був перерваний перемогою радянських збройних сил, встановленням радянської влади на більшій частині України та окупацією західноукраїнських регіонів Польщею, Румунією, Чехословаччиною.

Прорахунки національних демократів, особливо у сфері соціально-економічної політики, відсутність їх єдності та опора на іноземні сили в боротьбі за незалежність України, а також допомога російських більшовиків більшовикам України значно полегшили утворення Української Соціалістичної Радянської Республіки (УСРР) та встановлення радянської влади на Україні, сутність якої - диктатура пролетаріату.

2.2.3. Утворення Української Соціалістичної Радянської Республіки. Державний устрій УСРР в роки громадянської війни і воєнної інтервенції

Першоджерела:

Постанова ЦВК Рад України про створення першого Радянського уряду Української Робітничо-Селянської Республіки (17 грудня (1917 р.):

Маніфест Центрального Виконавчого Комітету Рад України
(17 грудня 1917 р.);

Резолюція П Всеукраїнського з'їзду Рад "Про державний уст-
рій" (18 березня 1918 р.);

Маніфест Тимчасового Робітничо-Селянського уряду України
(29 листопада 1918 р.);

Конституція Української Соціалістичної Радянської Респуб-
ліки (березень 1919 р.);

Постанова ВУЦВК про необхідність об'єднання військових і
матеріальних сил радянських республік (18 травня 1919 р.);

Декрет Всеросійського ЦВК про військовий союз радянських
республік Росії, України, Латвії, Литви, Білорусії для бороть-
би проти імперіалістів (1 червня 1919 р.);

Тимчасове положення Всеукраїнського революційного коміте-
ту про організацію Радянської влади на Україні (22 грудня
1919 р.);

Постанова Всеукраїнського революційного комітету про пош-
рення на Україну декретів РРФСР (27 січня 1920 р.);

Закон Ради Народних Комісарів УСРР про хлібну розкладку
(26 лютого 1920 р.);

Союзний робітничо-селянський договір між Російською Радян-
ською Федеративною Соціалістичною Республікою і Українською Со-
ціалістичною Радянською Республікою (28 грудня 1920 р.).

Ленінський вклад до скарбниці світового конституціоналіз-
му. У радянський період конституційний процес проходив під ке-
рівництвом Комуністичної партії, згідно з марксистсько-ленінсь-
кою концепцією державної побудови, рішеннями партійного керів-
ництва, лідерів партії, її ідеологічними настановами. Великий
вклад у розвиток конституціоналізму належить Леніну, який розви-
нув концепції держави диктатури пролетаріату, методів її діяль-
ності, структура, часу існування, тактики державної політики.
Він подав своє бачення пролетарської демократії як явища пере-
хідного типу, не обмеженого буржуазним правом. Ленін розробив
теоретичні погляди марксизму з національного питання, основним
принципом яких було підпорядкування його соціальному питанню.
Він виділяв основні аспекти національно-державної побудови в
перехідний період та спробував обґрунтувати принципи пролетарсь-

кого інтернаціоналізму. Разом з тим Ленін опинився у полоні традиції "собиранеля земель русских", що виявилось в ідеях державної федеративної побудови.

Ленін відкинув концепції національно-культурної автономії багатонаціональних автономних союзів і довів, з одного боку, необхідність надання націям права на самовизначення від створення федерації до повного відокремлення у вигляді національних держав, а з іншого - необхідність боротьби за усунення національних перепон і побудови життя на принципах пролетарського інтернаціоналізму. Він довів можливість творення соціалістичної держави на будь-яких засадах: унітаризму, автономії, федералізму і навіть конфедералізму.

Ленін відмовився від висновку К. Маркса про придатність апарату деяких буржуазних держав для соціалістичних перетворень і висунув як закон революції обов'язковість зламу будь-якої державної машини. Він зробив внесок до концептуальної скарбниці світового конституціоналізму у вигляді його нових теоретичних засад, реалізованих у чотирьох конституціях - РРФСР, УСРР, БСРР та ЗСРР, Декларації прав трудящого і експлуатованого народу, Декларації прав народів Росії та ін. Ленін акцентував увагу не на проголошенні формальних прав і свобод людини і громадянина, а на матеріальних гарантіях їх реального забезпечення.

Що стосується України, то Ленін весною і влітку 1917 року гаряче підтримував Центральну Раду, вже на початку грудня 1917 року визнав УНР як самостійну державу, але згодом оголосив їй війну, визнав незалежність УСРР у 1919 році, в останні роки життя пристрасно виступав проти сталінської політики автономізації.

Згодом політична практика довела помилковість низки теоретичних засад Леніна: відмова від доктрини парламентарної республіки, концепції розподілу влад, теорії природних прав людини і суспільного договору, тлумачення пролетарської демократії як такої, що не може обмежуватися старим правом.

Радянське державне будівництво в Україні. Першу спробу захопити владу в Україні більшовики Росії здійснили у жовтні 1917 року збройним шляхом. Однак після її провалу вони зміняли свою тактику, почали враховувати існування суверенної держави УНР, яку підтримувала більшість населення. 17 листопада 1917 р. ЦК

РСДРП(б) визнає право України на самовизначення.

У листопаді-грудні 1917 року боротьба за владу в Україні різко загострилася. На виборах в Установчі збори українські партії одержали до 70% голосів, більшовики - тільки 10%. Багато Рад підтримало Центральну Раду. Її керівництво не визнавало Раднарком на чолі з Леніном, закрило кордон із Радянською Росією, припинило вивезення хліба, не пропускало на Дон через Україну Червону Армію, щоб не допустити там масового кровопролиття.

Більшовики, в свою чергу, здійснювали тиск на Центральну Раду. Ленін і Троцький 4 грудня підписали "Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами українській Раді". У ньому говорилося, що більшовики визнають Українську республіку, її право зовсім відділитися від Росії. Проте це положення перекреслювалось усім подальшим змістом документа. Раднарком визнавав не реально існуючу УНР на чолі з ЦР, а радянську УНР, що з'явиться після того, як ЦР визнає радянську владу, тобто самороздується.

Більшовики взяли курс на скликання Всеукраїнського з'їзду Рад у Києві, який би об'єднав незадоволених Центральною Радою і здійснив переворот - проголосив Радянську владу. У Києві більшовики не одержали більшої частини голосів і перебазувались у Харків. Вранці 8 грудня радянські війська ударом з Белгорода захопили Харків, де почав роботу з'їзд Рад. 12 грудня (25 за новим стилем) з'їзд проголосив Україну республікою Рад робітничих і селянських депутатів. Було створено уряд радянської УНР - Народний Секретаріат. Він опирався в основному на військову підтримку Росії. З'їзд проголосив Українську республіку федеративною частиною Російської республіки. Для спільної дії з Радянською Росією ЦВК Рад України повинен був поширити на Україну всі декрети і рішення Робітничо-селянського уряду федерації.

Встановлюючи Радянську владу, більшовики перенесли в Україну і свою політику - "червоний" терор, ліквідація демократичних свобод, заборону опозиційної преси, гоніння на церкву, переслідування національної культури, експропріація і вивезення в Росію продуктів, роздухування соціальних антагонізмів.

Але більшовикам не вдалося утримати владу в Україні. Для організації повстань проти ЦР було створено Повстанське бюро з

дев'яти осіб на чолі із Н. Скрипником, а в липні 1918 р. у Москві - Комуністичну партію більшовиків України як складову і невід'ємну частину Російської Комуністичної партії більшовиків.

Коли в Україні почалося антигетьманське повстання, то більшовицька армія пішла на Україну. За постановою ЦК РКП(б) було створено Тимчасовий робітничо-селянський уряд України на чолі з П'ятаковим. 7 січня 1919 р. територія України, що входила до складу Радянської Росії, стала називатися Українською Соціалістичною Радянською Республікою. 26 січня 1919 р. було створено новий уряд Радянської України на чолі з Х. Раковським. Отже, під лозунгом "звільнення України" російські більшовицькі війська окупували її територію і за рішенням ЦК РКП(б) створили "обласний" уряд України, а її територія була включена до складу РРФСР. Фактично було знищено незалежність Української держави.

Конституція УСРР 1919 року. У 1919 році прийнято першу Конституцію УСРР, взірцем для якої стала Конституція РРФСР 1918 року. Конституцію УСРР було затверджено Всеукраїнським з'їздом Рад 10 березня 1919 року. Кінцева її редакція прийнята Всеукраїнським Центральним Виконавчим Комітетом 14 березня 1919 року. Конституція визначала УСРР як організацію диктатури трудящих та експлуатованих мас пролетаріату і необхідного селянства над експлуаторами - капіталістами і поміщиками. Завдання диктатури - здійснення переходу від буржуазного ладу до соціалізму, після чого диктатура, а слідом за нею і держава повинні зникнути, поступившись місцем вільним формам співжиття.

Конституція скасовувала приватну власність, проголошувала владу робітничого класу, свободу слова, зборів і спілок тільки для трудового народу. Вона покладала виключно на трудовий народ і захист завовань соціалістичної революції.

Радянська Україна заявляла про солідарність з усіма радянськими республіками та готовність увійти до складу Єдиної Міжнародної Соціалістичної Радянської Республіки.

Влада трудящих повинна була здійснюватися Радами робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. Центральні органи влади - Всеукраїнський з'їзд Рад, ВУЦВК та РНК, у компетен-

ці яких перебували всі питання загальнодержавного значення: затвердження, зміни і доповнення Конституції, встановлення і зміна кордонів, відносини з іноземними державами, проголошення війни й укладання миру, організація збройних сил, загальне керівництво внутрішньою політикою, законодавство, встановлення основ соціалістичного будівництва у галузі народного господарства, завідування грошовою системою і організація фінансового господарства республіки. На місцях органами влади вважалися з'їзди губернських, повітових і волосних рад, міські та сільські ради, їх виконкоми.

Правом обирати і бути обраними до рад користувались незалежно від віросповідання, національності, статі громадяни УСРР старше 18 років, але позбавлялись такого права ті, хто використовував найману працю, жив на нетрудові прибутки, а також приватні торговці, служителі церков та релігійних культів, ченці, колишні поліцейські та жандарми, засуджені, божевільні.

Конституція ввібрала в себе як окремих розділ декларацію прав та обов'язків трудящого й експлуатованого народу, адаптований до УСРР текст Декларації, що була затверджена III Всеросійським з'їздом рад 18 січня 1918 року. Декларація закріплювала повновладдя трудящих, скасовувала приватну власність і експлуатацію, проголошувала націоналізацію промисловості, транспорту, банків, впроваджувала робітничий контроль, озброєння трудящих, трудову повинність, федеративний устрій Радянської держави на принципах вільного самовизначення націй.

Державний статус України. Створення Радянського уряду України мало за мету завуальювати агресію РРФСР. Уряд України не мав права самостійно вирішувати жодного важливого питання. В грудні 1917 р. ЦК РКП(б) призначив надзвичайним комісаром України Г. Орджонікідзе, який зосереджував у своїх руках всю повноту влади. Українська Червона Армія підпорядковувалась Головнокомандуючому Збройними Силами РРФСР. Військове законодавство РРФСР поширювалося на територію України. Шляхи сполучення, банки були підпорядковані наркоматам Росії. Було введено спільне громадянство. Всеукраїнський революційний комітет 27 січня 1919 р. поширив на територію України декрети РРФСР. Рішенням Пленуму ЦК РКП(б) від 4 травня 1919 р. було об'єднано збройні

силя, органи постачання, транспорту та зв'язку під керівництвом Ради оборони РРФСР. Рішенням Політбюро ЦК РКП(б) від 1 червня 1919 р. державні органи РРФСР ставали повновладними органами всіх радянських республік. У віданні уряду України формально залишалися комісаріати освіти, внутрішніх справ, охорони здоров'я, юстиції, що діяли у тісному зв'язку з наркоматами РРФСР.

У середині 1919 року партія більшовиків почала об'єднання життєвих сфер діяльності радянських республік під приводом необхідності воєнно-політичного союзу (оборони, економіки, праці, фінансів, транспорту, пошти і телеграфу). В умовах громадянської війни і загрози загибелі радянської влади управління цими сферами з Москви диктувалося необхідністю координації спільних дій, проте це фактично перетворювало республіки у регіони унітарної держави.

28 грудня 1920 року представники Російської Федерації В. Ульянов-Ленін і Г. Чичерін, а також представник УСРР Х. Раковський підписали від імені своїх держав договір про воєнний і господарський союз. Преамбула документа наголошувала на незалежності й суверенності як Росії, так і України. Стаття 2 підкреслювала, що з факту колишньої приналежності України до Російської імперії для УСРР не випливає ніяких зобов'язань, даючи додатковий доказ незалежного статусу Української держави.

Проте зміст договору вступав у протиріччя з його преамболою, бо зберігав "воєнно-політичний союз" і в умовах миру, коли громадянська війна вже закінчилася. Крім того, договір додав ще один об'єднаний наркомат - зовнішньої торгівлі. Основні владні функції брали на себе партія більшовиків, ЦК і об'єднані наркомати, що забезпечувало централізоване управління. Та деякі сфери залишалися ще поза увагою центру, наприклад, не було єдиного бюджету.

Уряд Росії проводив у 1918-1920 рр. політику "воєнного комунізму", що передбачала встановлення державної власності на засоби виробництва, продрозкладку, державну монополію на торгівлю, загальну трудову повинність. У проведенні репресивної політики особливу роль відіграла Всеукраїнська Надзвичайна Комісія (ВНК), органи якої безпосередньо здійснювали диктатуру

партії.

Висновки. У 1917-1920 рр. Радянська Україна існувала не як незалежна держава, а як частина РРФСР, що проводила політику "воєнного комунізму". Радянське державне будівництво в Україні здійснювалось на основі лєнінської концепції держави диктатури пролетаріату. В Україні було встановлено воєнно-більшовицьку партійну диктатуру. Її основні риси: керівна роль компартії, ліквідація політичного плюралізму, інтеграція більшовицької партії у владу; створення поряд з передбаченими конституцією органами влади нелегітимних надзвичайних репресивних органів; централізація управління, формування органів командно-адміністративної системи; згортання державних органів і правових норм регулювання суспільних відносин в умовах ринкових форм господарювання; широке використання засобів позаринкового державно-правового примушування та суворої класової репресії. Таким чином, в Україні відбувався процес становлення тоталітарно-репресивного режиму.

2.2.4. Держава Україна в умовах нової економічної політики (1921 - початок 1929 рр.)

Першоджерела:

Постанова У Всеукраїнського з'їзду Рад "Про радянське будівництво" (1 березня 1921 р.);

Постанова ВУЦВК "Про заміну продрозкладки податком" (27 березня 1921 р.);

Декларація УП Всеукраїнського з'їзду Рад про утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік (13 грудня 1922 р.);

Основний Закон (Конституція) Союзу Радянських Соціалістичних Республік (1924 р.);

Положення про Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет Рад Робітничих, Селянських та Червоноармійських Депутатів (ВУЦВК) (12 жовтня 1924 р.);

Положення про Раду Народних Комісарів УСРР (12 жовтня 1924 р.);

Конституція Української Соціалістичної Радянської Республіки (1929 р.); -

Державний статус України напередодні утворення СРСР. Зустрічаючи опір населення політиці "воєнного комунізму", більшовики на X з'їзді РКП(б) у березні 1921 р. прийняли рішення "Про заміну розкладки натуральним податком". Саме воно лягло в основу цілої низки рішень в УСРР про перехід до нової економічної політики. Під час проведення непу впроваджувалися ринкові відносини і водночас відбувався процес організації планового господарства, формувалася система планових органів. Щоб нейтралізувати вимушену лібералізацію в економіці, більшовики тоді ж збільшують контроль партії над суспільством - забороняють фракції та угруповання, інакомислення, - що завершує перетворення РКП(б) з політичної партії на інструмент влади.

У лютому 1922 р. було знято оболонку "надзвичайщини" в ВНК та її місцевих органів. Їх підпорядкували наркомату внутрішніх справ і перейменували на Державне політичне управління (ДПУ). Повноваження і права цих органів залишалися в неурізаному вигляді, а матеріальні засоби в їх розпорядженні збільшувалися. ЦК КП(б)У в цій ситуації давав директиву рішуче боротися в демобілізаційними настроями відносно ВНК.

З відходом В. Леніна від політичної діяльності у партійному керівництві розгорнулася боротьба за владу. Найбільшим авторитетом після Леніна у партії користувався Л. Троцький. Саме для протидії Троцькому в Політбюро ЦК РКП(б) утворилася "трійка" у складі Г. Зінов'єва, Л. Каменєва, Й. Сталіна. Найнеприємніший серед них Сталін згодом опанував контроль над партійним апаратом, користуючись повноваженнями Генсека, завершив процес централізації керівництва через цілковите підпорядкування державних установ відповідним партійним ланкам. У воєнний час існував режим комісарської диктатури. Проте він співіснував з державними органами, та, коли Ленін захворів, процес узурпації владних повноважень функціонерами партійних комітетів посилювався.

При Леніні в Україні на чолі номенклатури стояв голова уряду, а перший секретар ЦК КП(б)У був другорядною політичною фігурою. Голова уряду Х. Раковський був впливовим членом ЦК РКП(б), довіреною особою Леніна, особистим другом Троцького. Він повністю контролював становище у республіці. Характерно,

що засідання Політбюро ЦК КП(б)У нерідко відбувалися у приміщенні Раднаркому або на квартирі голови уряду. Але з другої половини 1922 р. становище почало змінюватися, коли Раковський зазнав поразки у боротьбі за незалежний статус УСРР і його призначили повноважним представником у Лондон. Головою РНК УСРР було призначено В. Чубаря, в Україні розгорнулася чистка кадрів.

Хоча радянські республіки мали формально статус самостійних держав, вони були тісно зв'язані між собою. Фактично наприкінці 1920 р. на початку 1921 р. формується радянська федерація на основі підписаних союзних договорів між республіками та РРФСР, яка відігравала роль центру.

Утворення СРСР. У колах правлячої еліти поширювались ідеї про те, що закінчення громадянської війни - це слушний привід для ліквідації декларативної незалежності республік. Виникла пропозиція "автономізації" республік, тобто зведення їх статусу до автономних республік, що існували у складі Російської Федерації. Ці намагання несподівано зустріли опір з боку деяких республіканських керівників, перш за все Грузії та України, що хотіли для себе більшої свободи дій.

Найяскравіше ці дві тенденції проявилися при підготовці проекту загальнофедеративної конституції, який опрацьовувала утворена у квітні 1921 року комісія при Президії ВЦВК. Російську Федерацію в комісії представляли Д. Курський, М. Владимирський, УСРР - М. Скрипник. На той час В. Ленін задовольнявся фактичним контролем з боку партії усіх сфер життя в радянських республіках, не вважав актуальним питання про створення єдиної держави і, можливо, тому дозволив поховати проєкт загальнофедеративної конституції.

Склася ситуація невизначеності взаємовідносин між відомствами, субординація яких не була передбачена "воєнно-політичним союзом", у республіках потерпали від щоденного диктату центральних керівних структур, що здійснювався явочним порядком. У цих умовах українські керівники проявили ініціативу - Раковський запропонував уточнити зміст договірної федерації. За його пропозицією Політбюро ЦК КП(б)У 11 березня 1922 року прийняло постанову про необхідність конкретизації відносин між РРФСР і

УСРР у справі визначення й уточнення прав та обов'язків УСРР. У травні 1922 року Ленін почав серйозно хворіти, його вплив на події значно зменшився, а більшість керівників центрального партійно-державного апарату прагнула негайно утворити єдину державу і скористалася постановою Політбюро ЦК РКП(б)У для того, щоб розпочати "автономізацію" національних республік. Процес "автономізації" очолив нарком у справах національностей Й. Сталін, який посилив свою владу і вплив після призначення у квітні 1922 року на новостворену посаду Генерального секретаря ЦК РКП(б) і міг діяти водночас по партійній і державній лініях.

У серпні 1922 року було створено комісію Політбюро ЦК РКП(б) для підготовки проекту вдосконалення відносин між республіками. До комісії ввійшли члени ЦК РКП(б) В. Куйбішев (голова), Г. Орджонікідзе, Х. Раковський, Г. Сокольников, Й. Сталін і представники від національних республік. Україну представляв голова ВУЦВК Г. Петровський. Республіканських представників та голову Куйбішева Сталін фактично усунув від роботи, влаштовував підготував проект рішення ЦК РКП(б) "Про взаємовідносини РСФРР з незалежними республіками". В проекті передбачалося входження республік у Російську Федерацію на автономних правах.

Формально вирішувалось питання про поглинення незалежних держав, проте фактично мова йшла тільки про те, щоб пристосувати організаційні форми до реально існуючого становища. В центральних інстанціях проходження проекту постанови здійснювалося форсованими темпами, проте в республіканських партійних структурах "автономісти" зіткнулися з протидією. Найрішучішу позицію виявив Х. Раковський, який не тільки відстоював свою точку зору, але й повідомив Леніна, який хворів і не брав участі у роботі, про рішення комісії та своє ставлення до нього.

Вивчивши сталінський документ, матеріали його обговорення в ЦК Компартії Республік, протоколи засідань комісії ЦК РКП(б) 23 і 24 вересня, яка більшість голосів висловилося за "автономізацію", В. Ленін вирішив втрутитися і написав Л. Каменеву листа для передачі членам Політбюро. Він запропонував нову форму об'єднання, нову федерацію, новий союз, в який би ввійшли

Російська і Закавказька федерації, Україна та Білорусія. Аргументуючи свої пропозиції про створення двоверхової федерації, Ленін наголошував на недопустимості знищення незалежності республік, зрушення їх прав, що дасть поживу для "незалежників", під якими він розумів Раковського та інших комуністів, а не справжніх борців за незалежність республік. Слово "Росія" зникало з назви об'єднаної держави, проте зберігався статус республіканських компартій як обласних організацій єдиної партії, залишалася недоторканою підпорядкованість найважливіших республіканських наркоматів московському центру при всіх можливих змінах у формі та назві. Суть була саме у цьому.

Жовтневий пленум ЦК ВКП(б) прийняв формулу єдиної держави, яку пропонував В. Ленін, і утворив конституційну комісію у складі Й. Сталіна, М. Калініна, Г. П'ятова, Х. Раковського і Г. Чичеріна, представників республік. Комісія висловилася за створення трьох типів наркоматів - злитих, об'єднаних і автономних. Злиті мали "безроздільну владу" на всій території нової держави, незважаючи на республіканські кордони. Об'єднані відрізнялися від злитих наркоматів тільки тим, що підпорядковані московській колегії республіканські підрозділи одержали назву наркоматів. Статус самостійних управлінських ланок у республіках зберігали шість наркоматів: юстиції, внутрішніх справ, землеробства, освіти, охорони здоров'я і соцзабезпечення.

10 грудня 1922 року у Харкові відкрився УП Всеукраїнський з'їзд рад, делегати якого звернулися до всіх республік із закликом негайно розпочати законодавче оформлення єдиної держави і запропонували скликати загальносоюзний з'їзд відразу після закінчення роботи X Всеросійського з'їзду рад. Останній відкрився у Москві 23 грудня. В ньому взяли участь представники всіх республік, обрані делегатами всесоюзного з'їзду. 30 грудня відбувся I Всесоюзний з'їзд рад. Він затвердив декларацію про утворення Союзу РСР і союзний договір.

Партійно-державна еліта вважала створення СРСР "епіхальним" подією. Проте В. Ленін у листі, написаному в день роботи I з'їзду рад СРСР, ототожнюючи "автономізацію" незалежних республік з проголошенням СРСР, вжив епітет "горезвісне питання".

Хоча його ідея про двоповерхову федерацію партійне керівництво використало без жодних вагань, Ленін знав, що вона має лише декларативну вартість. В листі він пропонував на наступному з'їзді рад знову повернутися до питання створення СРСР з тям, щоб зберегти союз тільки для двох відомств - військового і дипломатичного, а в усіх інших сферах життя відновити самостійність республік, тобто він радикально змінив свої позиції. Проте лист Леніна не було опубліковано, зміст його досить довго залишався невідомим для широких кіл суспільства і він не вплинув на процеси державного творення СРСР.

Перебудова державного апарату у зв'язку з утворенням СРСР.
Конституція УСРР 1929 року. У зв'язку з утворенням СРСР було прийнято Конституцію СРСР і на її основі внесено зміни в Конституцію УСРР. Згодом, 15 травня 1929 року, XI Всеукраїнським з'їздом Рад затверджено нову Конституцію УСРР. Вона складалася із п'яти розділів: 1. Загальні положення. 2. Про устрій Радянської влади. 3. Про виборчі права. 4. Про бюджет Української СРР. 5. Про Герб, Прапор і столицю Української СРР.

Перший розділ - це перероблений текст Декларації прав трудящого й експлуатованого народу, взятий з Конституції 1919 року. Принципові зміни вносили статті 2 і 3, в яких УСРР заявляла про входження до СРСР та збереження за собою таких прав: ухвалення власної Конституції, яка відповідатиме Конституції СРСР; територіальне верховенство; створення власних органів державної влади і державного управління; прийняття до громадянства УСРР на основі єдності радянського громадянства; обрання повноважних представників України до Ради національностей ЦВК Союзу РСР і делегатів на Всесоюзний з'їзд Рад; здійснення законодавства й управління в межах своїх повноважень; право на законодавчу ініціативу у вищих органах СРСР.

Конституція на найвишому рівні закріплювала принцип верховенства загальносоюзних органів і загальносоюзного законодавства, що перетворювало проголошений суверенітет у політичний міф.

Центральними органами влади в УСРР залишались, як і раніше, Всеукраїнський з'їзд Рад, ВУЦВК і РНК. Новим була поява Президії ВУЦВК, до компетенції якої входило видання декретів,

постанов, затвердження і скасування рішень Раднаркому УСРР, право законодавчої ініціативи у вищих органах СРСР.

Права і свободи, як і раніше, гарантувалися лише трудящому народові, проголошувалась недопустимість пригнічення чи обмеження прав національних меншин, можливість користування всіма рідною мовою, створення національних адміністративно-територіальних одиниць. Конституція закріплювала входження до складу УСРР Автономної Молдавської Соціалістичної Республіки.

Висновки. Нова економічна політика і деяка демократизація суспільства були зумовлені кризою, до якої призвів "воєнний комунізм". Боротьба за владу між вождями правлячої більшовицької партії та держави після смерті Леніна закінчилася у 1927 р. перемогою Сталіна та екстремістсько настроєної партійної верхівки. Ця партійна еліта реалізувала курс на згорання нещю і демократичних елементів у державному житті. Завершувалося формування та зміцнення командно-адміністративної системи управління, посилюлися позиції партійно-державної номенклатури, представники якої обіймали всі керівні посади в партійних, державних, господарських, профспілкових та інших ланках усіх рівнів. Наслідком таких явищ був тоталітаризм, або сталінізм, прояви якого мали місце і в Україні.

Великі зміни у суспільно-політичному житті України відбувалися у зв'язку з утворенням СРСР у 1922 р. Утворення СРСР - це законодавче оформлення єдиної держави за формою державного устрою союзної федерації. В подальшому, не змінюючи форми "союзу республік", партійно-державна номенклатура під керівництвом Сталіна перетворює СРСР на жорстко централізовану державу. З моменту підписання Союзного договору почався процес обмеження, а потім і ліквідації державного суверенітету УСРР.

2.2.5. Державе Україна в період тоталітарно-репресивного режиму (1929-1941 рр.)

Першоджерела:

Постанова ЦВК СРСР "Про утворення загальносоюзного народного комісаріату внутрішніх справ" (16 липня 1934 р.);

Постанова ЦВК і РНК СРСР "Про внесення змін в діючі кримінально-процесуальні кодекси союзних республік" (1 грудня 1934 р.);

Постанова ВУЦВК "Про внесення змін в діючі кримінально-процесуальні кодекси УСРР" (9 грудня 1934 р.);

Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік (1936);

Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки (1937 р.);

Секретний додатковий протокол (23 серпня 1939 р.);

Нота уряду СРСР польському посольству в Москві про вступ радянських військ на територію Західної Білорусії з метов взяти під захист життя та майно населення Західної України і Західної Білорусії (18 вересня 1939 р.);

Німецько-радянський договір про дружбу і кордони між СРСР і Німеччиною (1939);

Закон про включення Західної України до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки (15 листопада 1939 р);

Формування адміністративно-командної системи. Відмова від нової економічної політики, форсована індустріалізація і суцільна колективізація - головні складові соціально-економічної політики партії у 1929-1941 рр. Ця політика провадилася насильницькими методами, репресії були спрямовані як проти колишніх привілейованих класів, так і проти заможного селянства, приватновласницьких елементів в цілому. Результатом стали докорінні зміни у соціально-класовій структурі суспільства: переважну частину його становив робітничий клас і кооперативне селянство.

Проводилась реорганізація політичної системи у напрямку утвердження тоталітарного, репресивного режиму. Сталін та його прибічники створили таку державну організацію, в якій реальна політична влада належала не робітничому класу і навіть не його партії, а партійному апарату. Під виглядом диктатури пролетаріату функціонувала аператна диктатура, система вождізму. Компартією, всім механізмом управління СРСР керували Сталін та його найближче оточення, на місцях - місцеві партійні лідери. Відбувалося повне зрощення партійного апарату з державним, військовим, господарським, з верхівкою громадських, наукових, творчих організацій. Устав ВКП(б) 1939 р. надавав парткомам установ і організацій право контролю за діяльністю адміністрації. Партійні органи привласняли собі також право розподілу

кадрів і сформували кадрову "номенклатуру", яка в поєднанні зі службою безпеки, армією та засобами масової інформації була опором тоталітарної системи, головними важелями влади.

В умовах формування командно-адміністративної системи управління (цей процес розпочався ще в роки громадянської війни) були зруйновані зафіксовані у Конституції УСРР 1929 р. принципи взаємовідносин між загальносоюзними і республіканськими органами. Невпинно зростала роль центру і обмежувалися республіканські права. Україна поступово втрачала елементи своєї суверенності.

Найвищим органом державної влади був Всеукраїнський з'їзд Рад, але він не мав повноти влади, керувався у своїй діяльності директивами Комуністичної партії та постановами всесоюзних з'їздів Рад і ЦВК СРСР. З'їзди рад ставали декоративними форумами, що безумовно схвалювали усі заходи, запроваджені партетпаратом, надавали державно-правову форму партійним директивам.

Форсовані темпи індустріалізації, суцільна колективізація вимагали зосередження влади у центрі Союзу РСР, в ЦК ВКП(б) і перебудови структури та організаційних форм діяльності уряду України. Характерно, що в цей період посилювалася роль Раднаркому УСРР в усіх сферах державного життя. Це пояснювалось тим, що РНК був бюрократичним органом, зручним для тоталітарного більшовицького керівництва. Щоб забезпечити виконання директив центру ЦВК і Раднарком СРСР 18 січня 1931 р. утворили при раднаркомех союзних і автономних республік комісії виконання. В такому ж напрямку посилення централізації та підкорення союзному центру йшла реорганізація окремих наркоматів. Замість дійсно представницької посилювалася командно-адміністративна система, укріплювалася виконавча вертикаль, підпорядкована партійній номенклатурі.

У середині 30-х рр. відбулася зміна найменувань вищих органів влади республіки. Після XIII з'їзду Рад (січень 1935 р.) Всеукраїнський з'їзд Рад було перейменовано у з'їзд Рад УСРР, ВУЦВК - у ЦВК УСРР, Президію ВУЦВК - у Президію ЦВК УСРР. На Надзвичайному XIV з'їзді Рад (січень 1937 р.) замість назви "Українська Соціалістична Радянська Республіка (УСРР)" було встановлено назву "Українська Радянська Соціалістична Респуб-

ліка (УРСР)".

В міру розвитку командно-адміністративної системи управління підвищилась роль партії в усіх галузях державного, господарського і соціально-культурного будівництва. Починаючи з 1933 р. значну роль у здійсненні політики побудови соціалізму відіграють спільні постанови Раднарккому УСРР і ЦК КП(б)У з питань промисловості, будівництва, торгівлі, фінансів та ін.

Конституція УРСР 1937 року, перебудова державних органів на її основі. У середині 30-х років партійне керівництво вирішило внести "демократичні" зміни до Конституції СРСР 1924 р. В 1936 р. було прийнято нову Конституцію СРСР ("сталінську"). Конституція СРСР 1936 р. стала основою для розробки Конституції УРСР 1937 р. Її розробляла комісія у складі Г. Петровського, С. Косіора, П. Постішева, В. Затонського, П. Лябченка, Й. Якіра та інших. Конституцію було затверджено Надзвичайним XIV Всеукраїнським з'їздом Рад 30 січня 1937 року. Вона складалася із 13 розділів, 146 статей, в яких закріплювались суспільний та державний устрій, вищі та місцеві органи влади, положення про політичну та економічну основу держави, основні політичні права і свободи, виборча система, символіка.

Конституція проголосувала перемогу соціалізму, непорушність соціалістичних виробничих відносин. Весь розділ про суспільний устрій відтворював положення Конституції СРСР 1936 року. Економічною основою УРСР проголосувались соціалістична власність і соціалістична система господарства. Багатоступінчасті вибори до органів влади замінялися прямими таємними виборами, ліквідувалася категорія тих, хто позбавлявся виборчих прав. Виборчі округи формувалися не за виробничими одиницями, а за місцем проживання виборців.

Було гарантовано права особи і громадянські свободи, проте ці демократичні норми залишалися фікцією на тлі рутинної практики державного терору.

Вищим органом державної влади стала Верховна Рада УРСР, до компетенції якої відносились затвердження народногосподарських планів і державного бюджету, керівництво господарством, встановлення місцевих податків, законодавство про працю, організація суду, надання прав громадянства. По-іншому запрашувала

система функціонування влади: з'їзди рад різного рівня було замінено інститутом сесійних засідань рад. Тепер рада набули зовнішніх рис парламентської влади, проте це не перетворило їх на самостійну владу.

У період між сесіями функції Верховної Ради УРСР виконувала Президія. Верховна Рада створювала уряд - Раду Народних Комісарів як вищий виконавчий і розпорядчий орган державної влади. На місцях функції державного управління повинні були виконувати обласні, міські, районні, сільські та селищні Ради народних депутатів та їх виконкоми. Ради всіх рівнів тепер обиралися таємним голосуванням на основі загального, рівного і прямого виборчого права.

Конституція вперше визначила порядок творення судових і прокурорських органів, головні принципи їх діяльності. На практиці в умовах сталінського терору, безпрецедентного розгулу беззаконня і масових репресій вони служили тільки ширмою для властей. В однаковій мірі це стосувалося і статей, які проголошували найширші демократичні права і свободи людини.

На основі Конституції СРСР 1936 р. і Конституції УРСР 1937 р. була перебудована вся система вищих місцевих органів державної влади і органів державного управління УРСР.

Державність західно-українських земель у 20-30-х рр. Проголошена 22 січня 1919 р. злука УНР і ЗУНР виявилася недовговічною. В ході воєнних дій Польща окупувала Галичину, Холмщину, Підляшшя, Західну Волинь, Полісся, Посяння, Лемківщину, румунські війська окупували Північну Буковину, а чеські - Закарпаття. 14 березня 1923 р. Рада послів Антанти у Версалі остаточно визначила приєднання Галичини до Польщі. Анексовані західноукраїнські землі перебували у стані напівколоній Польщі, Румунії й Чехословаччини.

Українські політичні сили у своїй більшості стояли на відверто націоналістичних і антирадянських позиціях і розрізнялись методами своєї боротьби. У непримиренній опозиції до УРСР перебувала Українська військова організація (УВО). Вона була заснована у 1920 р. під проводом старшин Українських січових стрільців. Основним засобом боротьби проти польської влади УВО вибра-

ла індивідуальний терор. Наприкінці 20-х рр. основні націоналістичні групи зливаються в одну Організацію українських націоналістів (ОУН), що ставила перед собою завдання боротися проти польського режиму, а також викликати в українському народі державотворчі зусилля. Акті ОУН (терор, саботаж, підпала) стали приводом для масових репресій проти українців, судових процесів над членами ОУН в 1935-36 рр.

Українці Закарпаття в 1919 р. опинилися у складі Чехословацької Республіки, в 1928 р. воно стало Підкарпатським краєм без права на автономію. Після Мюнхенської змови празький уряд 11 жовтня 1938 р. надав автономію Карпатській Україні (Підкарпатській Русі) і дозволив їй створити перший автономний уряд. Згідно з рішенням німецько-італійського арбітражу у Відні від 2 листопада 1938 р. Карпатська Україна змушена була віддати значну частину своєї території Угорщині. 22 листопада Чехословацька Республіка прийняла закон про конституцію Карпатської України. На цій основі автономний уряд провів вибори до Сейму Карпатської України. 15 березня 1939 р. Сейм проголосив незалежність Карпатської України, яка ставала республікою на чолі з президентом, обраним Сеймом. Але ще 13 березня 1939 р. хортисти Угорщини за вказівкою Берліна направили у Прагу та Хуст (столицю Карпатської України) ультиматум про окупацію всього Закарпаття нібито з метою "підтримання порядку", і вслід за тим територія Закарпатської України була повністю окупована.

Забезпечуючи собі тил на сході перед нападом на Францію та Англію, Гітлер почав шукати порозуміння з Москвою, яке він готовий був купити ціною західних українських і білоруських земель. В результаті 23 серпня 1939 р. був підписаний радянсько-німецький пакт про ненапад. До пакту входив секретний протокол, в якому Гітлер і Сталін домовилися про розподіл Європи і відповідні сфери впливу та окупації. 1 вересня 1939 р. фашистська Німеччина напала на Польщу, розв'язавши другу світову війну. За три тижні польська держава перестала існувати. 17 вересня 1939 р. згідно з таємною угодою Червона Армія вступила в Східну Польщу і за 12 днів захопила Західну Волинь та Галичину.

На її території було за наперед ухваленими списками обрано Народні Збори Західної України, які 28 жовтня 1939 р. проголо-

лося встановлення радянської влади на всій території Західної України, а також звернувся з проханням про прийняття її до складу СРСР та УРСР. 1 листопада 1939 р. Верховна Рада СРСР прийняла закон про включення "Західної України до складу Союзу Радянських Соціалістичних Республік із з'єднанням її з Українською Радянською Соціалістичною Республікою".

У секретному протоколі Німеччина визнала зацікавленість СРСР у Бессарабії. 28 червня 1940 р. Червона Армія переходить р. Дністер і захоплює Північну Буковину та Бессарабію, які також були прийняті до складу СРСР та УРСР 2 серпня 1940 р.

Включення споконвічних українських земель до складу УРСР мало велике значення, бо вперше українці об'єдналися у межах одної держави. Але приєднання цих земель було проведено тоталітарним режимом шляхом насильства і сталінських репресій, знайомство західних українців з радянською системою мало для них негативні наслідки.

Висновки. 30-ті роки - це період завершення формування і зміцнення сталінського тоталітарно-репресивного режиму. Сталінізм перейшов від відносного до абсолютного репресивного диктаторства: державний механізм почав здійснювати тотальний контроль над усіма галузями суспільного життя, встановлюється диктатура однієї партії, відсутні права і свободи особи, переслідується інакомислення, не допускається будь-яка опозиція, ігноруються національні інтереси. Практична реалізація політики здійснюється переважно репресивними методами у поєднанні з використанням соціальної міфології та маніпулятивних методів впливу на маси та особистість.

В Україні було створено могутній бюрократичний апарат, відбулося зрощення партійного апарату з державним, воєнним, господарським, з верхівкою громадських, наукових, творчих організацій і засобів масової інформації. В державні структури інтегровано партійний номенклатурний апарат. Сформувалася система вождізму, при якій державний апарат різного рівня було фактично підпорядковано відповідним партійним лідерам і перш за все генсеку - диктатору Сталіну. "Чистки" та періодичні "проціджування" номенклатурних лав були засобом підтримання відданості номенклатури диктатору. Визначилися основні важелі

влади і опора диктатора – об'єднаний номенклатурний управлінський апарат, служба безпеки, засоби масової інформації. Усе це маскувалося соціальною і політичною демагогією, прийняттям демократичних за формою конституцій: СРСР 1936 р. та УРСР 1937 р.

Жорсткий економічний і політичний режим створював можливість форсованими темпами вирішувати пріоритетні проблеми побудови соціалізму. В середині 30-х рр. партія більшовиків зробила висновок про повну перемогу соціалізму в СРСР, що було закріплено в Конституції 1936 р. Проте вони були реалізовані за рахунок соціальних проблем, низького життєвого рівня народу.

2.2.6. Держава Україна в період десталінізації

Першоджерела:

Постанова ЦК КПРС "Про подолання культу особи та його наслідків" (лютий 1956 р.);

Закон СРСР "Про віднесення до відання союзних республік законодавства про устрій судів союзних республік, прийняття цивільного, кримінального та процесуальних кодексів" (II лютого 1957 р.);

Закон СРСР "Про віднесення до відання союзних республік розв'язання питань обласного, крайового адміністративно-територіального устрою" (II лютого 1957 р.);

Закон СРСР "Про бюджетні права Союзу РСР і союзних республік" (30 жовтня 1959 р.).

Викриття культу особи Сталіна. Десятиліття після смерті Сталіна 5 березня 1953 року одержало назву десталінізації, яка стала основним змістом розвитку держави України, як і інших республік СРСР. Початок десталінізації було покладено червневим Пленумом ЦК КПРС у 1953 році, що проголосив курс на відбудову внутріпартійної демократії, усунення зловживань законністю. Процес десталінізації набрав сили після XX з'їзду КПРС (лютий 1956 р.), на якому було прийнято постанову про культ особи та подолання його наслідків після доповіді першого секретаря ЦК партії М.С. Хрушова. 30 червня 1956 року ЦК КПРС прийняв постанову "Про подолання культу особи та його наслід-

Викряття культу особи Сталіна – це найважливіша подія, що за своїм впливом на суспільство виходить далеко за межі цього періоду. Проте дії партії та уряду були непослідовні, суперечливі, половинчасті. Це пояснюється перш за все тим, що оточення Сталіна боялося виявлення своєї власної причетності до його злочинів. Крім того, на той час сам феномен режиму культу, взагалі тоталітарного режиму в СРСР був зовсім не вивчений. Культ особи пояснювали особливостями характеру Сталіна, важким становищем Радянського Союзу у капіталістичному оточенні. Дійсні причини прояву культу особи, що крилися в його природі, не було викрито. А втім, культ особи – це соціально-політичне явище, неминуче в умовах позаринкової економіки, будівництва казарменого соціалізму, яке всебічно підтримується командно-адміністративною системою. В ситуації, коли КПРС вважала створену модель соціалізму єдиною правильною, іншої оцінки культу і не могло бути. Непослідовність проявилася і в тому, що партія приховувала від громадськості матеріал ХХ з'їзду стосовно культу особи. Повний текст доповіді М.С. Хрушова було оприлюднено лише у 1989 році, через 33 роки після з'їзду. А у 1956 р. членів партії знайомили з ним спеціальним закритим листом. Незважаючи на це, ХХ з'їзд став могутнім імпульсом, що породив процес руйнування тоталітарного режиму. В багатьох сферах суспільного життя почалися зміни. Найбільшого значення набув процес реабілітації жертв сталінських репресій.

Розширення компетенції України. Зміни у державному будівництві привели до деякого розширення компетенції союзних республік, у тому числі й України. Було відновлено норму Конституції СРСР 1924 р. про віднесення до відання союзної республіки розв'язання питань її адміністративно-територіального устрою. Це було гарантією територіальної цілісності союзної республіки. За конституцією 1936 р. ці питання знаходилися у виключній компетенції Верховної Ради СРСР. Тепер вже СРСР не міг змінити чи зменшити територію України без її згоди.

Україна разом з іншими республіками одержала також нові права в управлінні своїм господарством. Були поширені права України в державному плануванні та фінансуванні її господарства.

Як союзна республіка Україна одержала право затверджувати проєкт бюджету республіки. Тепер у загальносоюзному бюджеті СРСР зазначалася лише сума витрат за основними напрямками по СРСР в цілому, а Верховна Рада УРСР самостійно розподіляла передбачені в бюджеті кошти між республіканським і міськими бюджетами. Рада Міністрів УРСР одержала право залишати у своєму розпорядженні резерви по праці, капіталовкладенням, відносити тільки що створені підприємства і організації до відповідної групи в оплаті праці та ін.

Були розширені права України видавати закони та інші нормативні акти стосовно питань її повноважень. У лютому 1957 р. було відновлено положення Конституції УСРР 1924 р. про віднесення до відання союзних республік законодавства про їх судострій, про прийняття цивільного, кримінального та процесуального кодексів. Союзу РСР було залишено право встановлювати основи законодавства в цих галузях.

Розширюється компетенція Верховної Ради УРСР, як і інших республік. З 1957 р. вона окрім бюджету республіки почала затверджувати й щорічні народногосподарські плани (колишня компетенція уряду). З 1959 року виборці одержали право відкликати депутатів Рад усіх рівнів, що не виправдали довір'я. До законодавчої діяльності Верховної Ради залучаються широкі маси через винесення значних законопроектів на всенародне обговорення.

Але всю роботу по демократизації Рад, як і суспільства в цілому, зводило нанівець непорушне партійне керівництво, оскільки надійна опора командно-адміністративної тоталітарної системи - інтеграція партійного і державного апаратів - зберігалась. Висновок III Програми КПРС про переростання диктатури пролетаріату у всенародну державу не відповідав дійсності. Не була забезпечена реальна демократизація суспільного життя. Партійно-державна бюрократія в обстановці боротьби з культом особи прикрасила себе демократичним одягом, не змінюючи своєї суті.

Висновки. Період десталінізації, що розгорнувся в середині 50-х - 60-х рр., був досить суперечливим: процес демократизації, розпочатий засудженням культу особи Сталіна, супроводився світоглядним консерватизмом керівництва країни, волюнтаризмом у прийнятті рішень. Демократизація радянської держави здій-

скавалася повільно і не була завершена. Сталінський державний апарат не був ліквідований, а лише зазнав косметичного ремонту. Авторитарно-патерналістський антидемократичний стиль управління залишився майже без змін. Його лише очистили від найодіозніших приломів, перш за все пов'язаних з масовими репресіями. Влада залишилась у руках партійно-державної номенклатури і так і не перейшла до Рад. Командно-адміністративна система та бюрократичні, волюнтаристські методи управління збереглися. Це пояснювалося тим, що в країні продовжував функціонувати позаринковий, казарменний, мілітаристський соціалізм, який був можливий тільки при підтримці з боку адекватної йому командно-адміністративної системи, всеохоплюючої "апаратної" держави.

2.2.7. Державний лад України у "Брежнєвський період" неосталінізму

Першоджерела:

Закон СРСР "Про зміну системи органів управління промисловістю і перетворення деяких інших органів державного управління" (2 жовтня 1965 р.);

Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік (1977 р.);

Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки (1978 р.).

Авторитарна командно-адміністративна система управління. У жовтні 1964 р. Пленум ЦК КПРС замінив на посаді першого секретаря Центрального Комітету М. Хрущова Л. Брежнєвим. У політиці почався поворот до консервативних просталінських позицій, посилилася роль партапарату. "Брежнєвський період", що тривав до середини 80-х рр., - це період часткової реанімації командно-адміністративної системи сталінського зразка, період "застов".

Формування і реалізація внутрішньої та зовнішньої політики СРСР здійснювались центральними органами КПРС. Внутрішня і зовнішня політика Радянського Союзу формувалися на з'їздах і Пленумах ЦК КПРС. Теоретичне обґрунтування цих рішень давалось

у творах партійних вождів, у матеріалах партійних форумів. Партія вирішувала практично всі питання життєдіяльності суспільства. У Радянському Союзі створювались і функціонували лише ті громадські організації, які перебували під безпосереднім керівництвом і контролем партії, що одержувало громадські об'єднання, надавало їм діяльності маріонетковий характер. Керівники громадських організацій входили до партійної номенклатури. Формально їх обирали на зборах тієї чи іншої організації, але за рекомендацією відповідних партійних органів. Навіть церква була поставлена під такий контроль.

Компартія була реальною владою, її Статут – основним законом держави і суспільства, Політбюро – вищим законодавчим, виконавчо-розпорядчим і судовим органом країни. В період до прийняття Конституції 1977 р. діяльність КПРС не регулювалася ніякими законодавчими актами. У новій Конституції ст. 6 закріпила її роль як "керівної та спрямовуючої сили Радянського суспільства", "ядра" політичної системи, всіх державних і громадських організацій, що постійно визначає "лінію внутрішньої та зовнішньої політики країни". Функції, які Конституція закріпила за КПРС, – це фактично функції держави. КПРС здійснювала їх з моменту приходу до влади. Проявом єдності вищих партійних і державних органів були постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР. Через партійні комітети КПРС здійснювала контроль і керівництво вищими і місцевими органами державної влади і управління, суду, прокуратури.

Рішення як вищих центральних органів КПРС, так і місцевих партійних функціонерів були обов'язковими для всіх державних органів і громадських організацій.

Правовий статус УРСР як союзної республіки. У другій половині 60-х-першій половині 80-х років УРСР входила до складу СРСР, а її правовий статус визначався Конституцією СРСР 1936 р. і Конституцією СРСР 1977 р.

Конституція 1977 р. в ст. 76 констатувала наявність у союзної республіки суверенітету, суть якого визначалась у її верховенстві, повноладді, незалежності й самостійності відносно інших держав. Як суверенна держава республіка мала право на свою конституцію, розроблену і прийняту Верховною радою рес-

публіки, право вступати у відносини з іноземними державами, укладати договори, обмінюватися дипломатичними та консульськими представниками, брати участь у міжнародних організаціях, що фіксувала ст. 80. Головною гарантією суверенітету союзної республіки було закріплення за нею права вільного виходу зі складу Союзу РСР. Як суверенна держава союзна республіка поза межами, зазначеними в ст. 73 Конституції СРСР, самостійно здійснювала державну владу на своїй території.

Водночас Конституція СРСР 1977 р. багато уваги приділяла гарантії суверенітету Союзу РСР: загальносоюзне громадянство, принцип відповідності основних положень республіканського законодавства Конституції СРСР і загальносоюзному законодавству, пріоритет загальносоюзного закону в разі його колізії з республіканським законом.

Фактично правовий статус УРСР як суверенної держави був фікцією. Тиск і диктат союзних структур, понадцентралізація управління мали місце і в системі державного апарату, і в системі законодавства, які функціонували в Україні.

Конституція УРСР 1978 року. У 1978 році Верховна Рада УРСР прийняла нову Конституцію. Основою її стала Конституція СРСР 1977 р. Конституція складалася з преамбули і десяти розділів: основи суспільного ладу і політики УРСР; держава і особа; національно-державний та адміністративно-територіальний устрій УРСР; Ради народних депутатів УРСР; місцеві органи державної влади й управління УРСР; державний план економічного і соціального розвитку УРСР і державний бюджет; правосуддя, арбітраж і прокурорський нагляд; герб, прапор і столиця УРСР; дія Конституції та порядок її зміни.

Українська РСР в ст. 68 визнавалася суверенною радянською соціалістичною державою, об'єднаною в єдину союзу багатонаціональну державу. Ст. 69 фіксувала право УРСР вільного виходу з СРСР, проте механізму виходу не було створено, що свідчило про формальний характер проголошеного суверенітету.

Економічною основою УРСР ст. 10 закріплювала соціалістичну власність на засоби виробництва у формі державної (загальнонародної) і колгоспно-кооперативної власності. Як і характерно для командно-адміністративної системи, переваги віддавалися

державній власності. Ст. 13 передбачала приватну власність громадян на трудові доходи, предмети вжитку, житловий будинок тощо.

Ст. 6 закріплювала керівну роль Комуністичної партії у житті суспільства і держави як ядра політичної системи. Конституція не передбачала багатопартійності та політичного плюралізму.

Конституція 1978 року сприйняла чимало прогресивних демократичних моментів, фіксувала нові права - на вибір професії, на житло і т.ін. Однак в цілому вона була переповнена ідеями, які висувалися існуючою командно-адміністративною системою.

Висновки. І другій половині 60-х-першій половині 80-х рр. бюрократична партійно-державна правляча верхівка СРСР намагалась зберегти командно-адміністративний метод управління, який сформувався і досяг свого найбільшого розвитку у 30-ті роки за умов культу особи Сталіна. Це метод управління жорстко вольовий, що спирається на розвинений бюрократичний апарат, а не на суспільну ініціативу, віддає перевагу ідеї, а не потребам і сподіванням людей. Тоталітарний лад у цей період переживав стадію "золотого віку" партократії.

УРСР, незважаючи на проголошення і закріплення в Конституції суверенності у складі СРСР, залишалась залежною в економічному, політичному, ідеологічному відношенні від свавільства союзного бюрократичного центру. Прояви національної свідомості таврувалися як буржуазний націоналізм і немилосердно придушувалися.

Панування бюрократії породжувало порушення владючої законності, прав і свобод громадян. У середині 80-х років яскраво проявилася економічна, соціальна, політична криза радянського суспільства, яке потребувало радикальних змін.

2.2.8. Держава Україна в період "перебудови"

Першоджерела:

Закон "Про зміни і доповнення Конституції (Основного Закону) Української РСР" (27 жовтня 1989 р.);

Закон "Про вибори народних депутатів Української РСР (27 жовтня 1989 р.);

Закон "Про вибори депутатів місцевих Рад народних депутатів Української РСР" (27 жовтня 1989 р.);

Закон СРСР "Про розмежування повноважень між Союзом РСР і суб'єктами федерації" (26 квітня 1990 р.);

Декларація про державний суверенітет України (16 липня 1990 р.);

Закон Української РСР "Про економічну самостійність Української РСР" (3 серпня 1990 р.);

Закон "Про зміни і доповнення Конституції (Основного Закону) СРСР у зв'язку з удосконаленням системи державного управління" (26 грудня 1990 р.).

Реформа державного апарату. "Перебудова" - це особливий, дуже суперечливий стан в історії суспільства і держави. Вона розпочиналася з намірами здійснення лише косметичних заходів. Проте виявилось, що слід переглянути точку зору на соціалізм. Це зумовило відкритий, а частіше, завуальований опір прогресивним починанням з боку тих, хто стояв при владі та боявся, що грядущі зміни позбавлять їх привілейованого становища. "Перебудова" - це типова "революція зверху", що задумувалась як контрольована, обмежена в часі серія заходів.

Політична система, яка склалася у середині 80-х років, зумовила деякі особливості "перебудови": вона змогла розпочатися тільки тоді, коли до партійного керівництва та на вищі державні посади прийшли політики, здатні до перегляду застарілих стереотипів. Тому початок її пов'язаний з обранням у березні 1985 р. на пост Генерального секретаря ЦК КПРС М. Горбачова - наймолодшого члена Політбюро, що свідчило про прагнення певної частини партапарату дещо модифікувати соціально-економічну систему.

У країні почалися зміни, основним змістом яких була демократизація суспільного життя, що виявилось в розвитку гласності й політичного плюралізму, послабленні влади КПРС - стержня адміністративно-командної системи управління.

Розпочалося реформування державного апарату як в центрі, так і на місцях. На союзному рівні радикальним кроком стало прийняття 15 березня 1990 року III з'їздом народних депутатів СРСР постанови про обрання М. Горбачова президентом СРСР. Це

стало початком втілення у практику державного будівництва теорії розподілу влади, що передбачала функціонування трьох самостійних гілок влади, в тому числі й виконавчої.

26 грудня 1990 р. з'їзд народних депутатів СРСР прийняв закон "Про зміни і доповнення Конституції (Основного Закону) СРСР у зв'язку з удосконаленням системи державного управління. Раду Міністрів СРСР було перейменовано в Кабінет Міністрів СРСР - виконавчо-розпорядчий орган Союзу РСР, що підпорядковувався президенту СРСР. Реконстрування уряду - це логічне продовження конституційного оформлення виконавчої влади.

У руслі зазначених напрямків здійснювалось і реформування державного апарату УРСР. 27 жовтня 1989 року Верховна Рада республіки прийняла закон "Про зміни і доповнення Конституції (Основного Закону) Української РСР". Це був значний крок у бік розвитку представницької демократії. Було демократизовано виборчу систему: закон забезпечував перехід до реальної, а не тільки проголошеної альтернативності висунення кандидатів у депутати. Істотні зміни вносились у розділ 12 Конституції УРСР, що регламентував діяльність Верховної Ради. Більш чітко визначалась компетенція Верховної Ради. Значно розширювалися повноваження Голови Верховної Ради, який ставав найвищою службовою особою республіки і представляв УРСР у країні та в міжнародних відносинах. Передбачалось функціонування Комітету конституційного нагляду УРСР, який обирався Верховною Радою на 10 років. Для розвитку демократичних начал виборчої системи, покладених у конституцію УРСР, Верховна Рада 27 жовтня прийняла закони "Про вибори народних депутатів Української РСР" та "Про вибори депутатів місцевих Рад народних депутатів Української РСР".

Демократизація виборчої системи дала свої позитивні результати. У березні 1990 р. національно-демократичні сили одержали переконливу перемогу - завоювали на виборах до Верховної Ради в умовах жорсткого пресингу з боку владних структур 27% депутатських мандатів. У результаті в парламенті було сформовано опозицію в особі Народної Ради, до складу якої увійшло 125 депутатів. Між нею та партапаратною більшістю розгорнулася запекла боротьба. Уперше за багато років свого існування Верховна Рада почала працювати в парламентському режимі.

Новий поштовх роботі по удосконаленню державного апарату УРСР дало прийняття Декларації про державний суверенітет України 24 жовтня 1990 р. Верховна Рада ухвалила закон "Про зміни і доповнення Конституції (Основного Закону) Української РСР. Зміни торкнулися розділу "Політична система". Було змінено статтю Конституції про принцип демократичного централізму. У новій редакції зазначалося, що організація і діяльність держави базуються на засадах виборності всіх органів державної влади, підвітності їх народові, відповідальності кожної державної та службової особи за доручене діло, обов'язковості рішень вищестоящих органів для нижчестоящих відповідно до їх компетенції. Цим же законом було виключено ст. 6 Конституції про керівну і спрямовуючу роль КПРС у суспільному та державному житті та надано право політичним партіям, громадським організаціям і рухам через своїх представників, обраних у Ради народних депутатів, і в інших формах брати участь у розробці й здійсненні політики, в управлінні державними і суспільними справами. Таким чином, були підірвані засади монопольного панування компартії в державі як вирішального чинника функціонування командно-адміністративної системи управління.

Були внесені також зміни стосовно розмежування повноважень між представницькими, виконавчими та судовими органами.

Конституційний процес у період перебудови в СРСР. Після конституційної реформи політична влада в основному перейшла від комітетів компартії до рад та їх виконкомів. Після вільних виборів 1989-1990 рр. єдино легітимними стали органи радянської влади і вперше поняття "радянська влада" набуло реального змісту. Характерно, що вибори 1990 р. сформували місцеві ради різного, в тому числі й антикомуністичного забарвлення, та всі вони незадовільно виконували свою роль носія нероздільної влади. Раніше вони були посередником між носієм диктатури - компартійною олігархією - і народними масами і в їх функції не входило прийняття рішень.

Конституційний процес почався 16 липня 1990 року, коли було прийнято Декларацію про державний суверенітет України, принципи якої мали конституційний характер. Вона закріпила ті зміни, що сталися в суспільстві в процесі демократизації ра-

дянського суспільства: принципи суверенності, народовладдя, недоторканості території республіки, розподілу властей, рівності громадян, гарантування їх прав і свобод.

У жовтні 1990 року Верховна Рада утворила конституційну комісію, яка повинна була розробити проект концепції Основного Закону. Комісія опрацювала сім варіантів цього проекту. У червні 1991 року Верховна Рада затвердила концепцію нової Конституції.

У цій ситуації величезного значення набув закон про заснування посади Президента, прийнятий Верховною Радою 5 липня 1991 року. Певну роль у прийнятті цього рішення відіграв суб'єктивний фактор. Відомо, що на роль президента претендував перш за все Голова Верховної Ради Л.М. Кравчук. І, керуючи роботою Верховної Ради, він всіляко сприяв прийняттю саме такого рішення. В свою чергу, рішення про заснування посади Президента вимагало внесення змін у діючу Конституцію України 1978 року. Її було доповнено положенням: "Президент України є главою держави і главою виконавчої влади України". Проте це положення вступало у непримириме протиріччя з нормою Конституції, в якій говорилося, що "народ здійснює державну владу через Раду народних депутатів, які становлять політичну основу України. Всі інші державні органи підконтрольні й підзвітні Раді народних депутатів". Ліквідувати це протиріччя можна було тільки прийнявши новий Основний Закон, який би поділяв владу на законодавчу і виконавчу.

З червня 1991 року над проектом нової Конституції почала працювати конституційна комісія. Вона вивчила і використала при підготовці проекту історичний досвід України, конституції багатьох інших держав, міжнародні конвенції. В остаточний текст Конституції ввійшли норми Загальної Декларації прав людини, пактів ООН про економічні, соціальні й культурні права, Європейської конвенції з прав людини, які не викликали заперечень на жодному з етапів роботи.

Політичні події в Україні та Радянському Союзі значно впливали на роботу конституційної комісії. Особливо великого значення набули події серпня 1991 року. Результатом невдалої спроби консерваторів повернутися у минуле шляхом перевороту

в Москві стало проголошення Акта про незалежність України 24 серпня 1991 року. Саме це вплинуло на зміну парламентської концепції Конституції.

Висновки. На рубежі 80-90-х років ХХ ст. в Україні відбулися епохальні історичні події. На фоні глибокої соціально-економічної та політичної кризи в країні почався процес руйнування тоталітарної більшовицької системи, демократизації соціально-економічного і державно-правового ладу. Це проявилось в утвердженні гласності й політичного плюралізму, ліквідації ідеологічного та політичного панування Компартії, реформуванні виборчого права, проведенні дійсно демократичних, а не фіктивних виборів в органи державної влади. Розпочався процес згортання командно-адміністративної системи, що проявилось в реальній боротьбі з величезним бюрократичним управлінським апаратом, ліквідації партійно-радянської номенклатури. Намітився перехід до ринкових економічних відносин. Конкретним, реальним змістом наповнився суверенітет України, що у кінцевому рахунку привело до проголошення у серпні 1991 р. незалежності України.

2.2.8. Розбудова Української незалежної держави

Першоджерела:

Постанова Верховної Ради Української РР "Про проголошення незалежності України" (24 серпня 1991 р.);

Акт проголошення незалежності України (24 серпня 1991 р.);

Заява глав держав Республіки Білорусь, РРФСР, України (8 грудня 1991 р.);

Угода про створення Співдружності Незалежних Держав (8 грудня 1991 р.);

Конституційний договір між Верховною Радою України та Президентом України про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України (8 червня 1995 р.);

Конституція України (28 червня 1996 р.).

Конституційний процес в незалежній Україні. Після розпаду

СРСР і здобуття Україною незалежності постало питання про прийняття нового Основного Закону, який закріпив би фундаментальні зміни у державі та суспільстві. Конституційний процес тривав п'ять років, і тільки 28 серпня 1996 року, останньою з-поміж колишніх радянських республік, Україна одержала свою Конституцію.

Проекти, підготовлені комісією, обговорювалися на наукових конференціях, аналізувалися вітчизняними та зарубіжними експертами-правознавцями, деякі з них було опубліковано і обговорено, в комісію надіслано десятки тисяч доповнень, поправок.

Дискусія навколо концепції Конституції виявила непримириму суперечливість позицій Президента України Л. Кравчука і Верховної Ради з питання розподілу влади. Більшість депутатів вимагала зберегти положення діючої Конституції 1978 року, протестувала проти створення сильної вертикалі виконавчої влади, що починалася б з Президента, відкидала норми про регіональне і місцеве самоврядування. Основні суперечки велися між прихильниками і противниками збереження радянської системи. Не було єдності в тому, якою мала б стати Україна - парламентською чи президентською республікою.

Відсутність єдності в суспільстві та ясності в багатьох принципових питаннях, а також той факт, що закінчувалися повноваження Президента та Верховної Ради, остаточно загальмували конституційний процес. В Україні продовжувала діяти Конституція 1978 року, до якої внесли вже більш ніж двісті поправок, що створювали все нові протиріччя. Тільки після виборів Президента та нового складу Верховної Ради відновилася робота над проектом Конституції тепер уже новою конституційною комісією, утвореною з представників двох гілок влади. Співголовами комісії стали Президент України Л. Кучма і Голова Верховної Ради О. Мороз.

У грудні 1994 року Президент Л. Кучма вніс проект "Конституційного закону про державну владу і місцеве самоврядування в Україні". Проект містив конкретні пропозиції про розмежування влади по лінії законодавчої і управлінсько-розпорядчої і порушував багато статей Конституції 1978 року, побудованій на при-

ципі нероздільності влади. Представлений документ передбачав, що Верховна Рада повинна була віддати Президенту істотну частину владних повноважень. Це було викликано необхідністю наповнити реальним змістом внесену в 1991 році у Конституцію статтю про запровадження посади Президента як глави держави і глави виконавчої влади.

Представлений законопроект проходив структури Верховної Ради дуже важко і повільно. Багато хто з депутатів не погоджувався з самою ідеєю про обмеження повноважень парламенту функціями опрацювання і прийняття законів, бо депутати втрачали безпосередній вплив на кар'єри людей і матеріальні цінності.

Тільки 18 травня 1995 року парламент прийняв закон "Про державну владу й місцеве самоврядування". Згідно з цим законом Президент ставав одноосібним главою уряду, сам формував уряд без узгоджень і затверджень Верховною Радою. Він мусив очолити й систему місцевих органів державної виконавчої влади. Ідея законопроекту про місцеву владу у вигляді рад депутатів не одержала підтримки у парламенті. Органами державної влади від обласного до районного рівнів стали держадміністрації, главами яких Президент повинен був призначити обраних народом голів відповідних рад. Компетенція місцевих рад була обмежена повноваженнями і полягала тільки в затвердженні місцевого бюджету і програм територіального розвитку, заслуховуванні звітів голів адміністрації, всі інші повноваження залишалися в адміністрації. З прийняттям цього закону Україна перетворювалася з парламентсько-президентською у президентсько-парламентську республіку. Проте було неможливим введення його в дію, бо потрібна була конституційна більшість голосів – дві третини. Партійний склад парламенту робив недосяжною цю справу, і, щоб розв'язати конфлікт мирним шляхом, існувала тільки одна можливість: підписання конституційної угоди між Президентом і Верховною Радою в особі більшості її членів на період до прийняття нової Конституції.

Переговори про конституційну угоду у Верховній Раді затяглися. Президент Л. Кучма 31 травня 1995 року видав Указ про опитування громадської думки щодо питань довіри громадян України Президентові та Верховній Раді, звернувся до суспільства

з поясненням цього надзвичайного рішення. Та опитування не проводилося, бо гостру кризу влади ліквідувала Конституційна угода, укладена на один рік між Л. Кучмою і О. Морозом, яку підписала більш ніж половина депутатів. Угода відтворювала положення не прийнятого конституційною більшістю закону "Про державну владу і місцеве самоврядування", тимчасово припиняла дію положень Конституції 1978 року, які їй суперечали. Передбачалося, що за рік гілки влади дійдуть згоди у конституційному питанні. На цей термін обмежувалися повноваження парламенту та місцевих рад і розширювалися нормотворчі та адміністративні функції виконавчої влади. Конституційна угода стимулювала конституційний процес.

Прийняття Конституції 1996 року. В лютому 1996 року конституційна комісія передала проєкт Основного Закону на розгляд парламенту, який майже три місяці розглядав його, провівши три офіційних читання. Депутати не могли дійти згоди з трьох пунктів: розподілу повноважень між гілками влади, проблеми власності, державної символіки, статусу державної мови і статусу Республіки Крим. У черговий раз конституційний процес зайшов у глухий кут, склалася досить складна ситуація, вихід з якої Рада національної безпеки і Рада регіонів бачили в проведенні референдуму про затвердження Основного Закону в редакції, що була представлена конституційною комісією на розгляд Верховної Ради. В цій редакції передбачалися двопалатна структура парламенту і перейменування його в Народні Збори.

Погодившись з такою пропозицією, Президент України Л. Кучма підписав відповідний указ, що ще більш загострило протистояння з парламентом. Криза набула критичного характеру. В такій ситуації політичні діячі змогли заради загального добра та злагоди відмовитися від власних переконань та амбіцій. У парламенті сформувалася неофіційна депутатська узгоджувальна комісія, яку очолив народний депутат М. Сирота. На початку травня Верховна Рада затвердила її як тимчасову спеціальну депутатську комісію, яка почала узгоджувати позиції різних фракцій і течій у кожній спірній статті Конституції, поступово долаючи важчізні труднощі. В результаті справді титанічних зусиль, терпіння та компромісів роботу над Конституцією було завершено. У зна-

менту "конституційну ніч" з 27 на 28 серпня 1996 року у Верховній Раді було затверджено Основний Закон України, 28 серпня проголошено державним святом.

Висновки. Незалежна Україна пройшла довгий та складний шлях до своєї Конституції, який виявив протиріччя між законодавчою і виконавчою гілками влади. З прийняттям Конституції підведено ризику під періодом бездержавності, гарантовано незалежність України. Конституція закріпила основи демократії та парламентаризму, на засадах яких розвивається сучасне українське суспільство.

Р о з д і л 3

ФУНДАМЕНТАЛЬНІ ЗАСАДИ КОНСТИТУЦІЙНОГО ЛАДУ
СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ, (КОНСТИТУЦІЯ УКРАЇНИ 1996 РОКУ)

3.1. Т е м а "Вихідні характеристики української державності"

Перший розділ, з якого починається конституція України, традиційно називається "Загальні засади" (наприклад, з розділу "Основні принципи" починається конституція Італії та багатьох інших країн, хоча конституція Канади, навпаки, закінчується розділом "Загальні положення"). У цьому розділі закріплюються основні принципи організації всієї політичної системи, і насамперед - держави, а також відносин держави і громадянського суспільства, держави та громадянина, які є вихідною точкою конституційного регулювання найважливіших суспільних відносин.

3.1.1. Україна - суверенна і незалежна держава

Вже перша стаття Конституції проголошує Україну суверенною і незалежною державою. Слово "суверенітет" походить від латинського " *suveranus* ", що в перекладі означає: правитель, той, що має у руках найвищу владу. Сучасне розуміння поняття "суверенна держава" полягає у тому, що дана держава є самостійною, тобто незалежною від волі сторонніх держав чи інших суб'єктів міжнародної політики, у вирішенні своїх внутрішніх справ, а також виступає у зовнішніх відносинах як рівна серед рівних, при тому не порушуючи прав і законних інтересів інших держав,

а також загально визнаних норм міжнародного права.

Декларування суверенітету та незалежності Української держави базується на необхідних для цього спеціальних положеннях Конституції. Насамперед мова йде про положення частини 3 ст. 2 Основного Закону, яке говорить про те, що територія України в межах існуючого кордону є цілісною і недоторканою; положення ст. 4 Конституції, яке говорить про наявність в Україні інституту єдиного громадянства; положення ст. 17 Конституції стосовно державної системи оборони України, захисту її суверенітету й територіальної цілісності, про недопустимість розміщення на території України іноземних військових баз; і, нарешті, є ціла низка положень щодо повноважень органів державної влади, встановлення і функціонування в Україні власної правової системи з верховенством Конституції України.

Отже, Конституція України передбачає все те, що повинно забезпечити наявність для України як суверенної держави обох аспектів державного суверенітету: 1) внутрішнього – можливості самостійно вирішувати всі свої внутрішні справи; 2) зовнішнього – можливості виступати в зовнішніх відносинах з іншими державами як юридично рівноправна сторона.

Як суверенна держава Україна також має усі необхідні державні атрибути, зокрема, Конституція передбачає в ст. 20 державні символи, в ст. 10 – державну мову, в ст. 99 – власну грошову одиницю – гривню тощо. Таким чином, суверенітет і незалежність забезпечують державі можливість підпорядковувати свою діяльність виключно потребам та інтересам її народу, самостійно вирішувати внутрішні та зовнішні справи. Відсутність або навіть обмеження суверенітету і незалежності фактично перетворює державу в колонію.

3.1.2. Україна – демократична держава

За лаконічним висловом видатного політичного діяча США Авраама Лінкольна, демократія – це уряд "народу, з народу, для народу". Отже, демократична держава передбачає таку форму організації політичної влади, що характеризується реальною участю народу в керуванні деякими державними і суспільними справами. Як відомо, демократія як народовладдя має дві загальновизнані

форми: пряму - безпосередню участь громадян у вирішенні державних справ - і представницьку - вирішення державних питань представницькими органами (парламентом, місцевими радами тощо), що формується народом.

Перша стаття Конституції проголошує Україну демократичною державою. Ця конституційна декларація базується на визнанні, що "судним джерелом влади в Україні є народ. Народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування" (ст. 5). Відповідно обидві форми демократії якнайширше представлені в Конституції України.

Пряма демократія - це насамперед інститут референдуму і виборів органів державної влади та місцевого самоврядування. Третій розділ Конституції спеціально та досконало прописує організацію і здійснення цих процедур, він так і називається - "Вибори. Референдум". Представницька демократія реалізується в Україні через діяльність парламенту - Верховної Ради, а також представницьких органів на місцях - сільських, селищних і міських, районних і обласних Рад. Організація та діяльність цих органів теж прописана в спеціальних розділах - розділі IV "Верховна Рада України", розділі XI "Місьцеве самоврядування".

Важливою гарантією повновладдя народу є конституційне закріплення виключно за народом права визначати і змінювати конституційний лад України: "Право визначати і змінювати конституційний лад в Україні належить виключно народові і не може бути узурповано державою, її органами або посадовими особами" (ч. I, ст. 5). Це означає, що лише з волі народу, виявленої під час проведення всеукраїнського референдуму, можлива зміна орієнтирів суспільного розвитку, направленості, вихідних принципів організації та функціонування механізму держави тощо.

Конституційним гарантом демократизму України є те, що на рівні Основного Закону закріплено тезу про політичну, економічну та ідеологічну багатоманітність суспільного життя (ст. 15). Це означає, що Українська держава визнає право її громадян на різноманітні політичні погляди та гарантує свободу політичної діяльності (передусім через створення різних політичних партій та рухів) за умови, що така діяльність не суперечитиме Конституції та законам України. Сучасна держава стоїть на позиції

однакового ставлення до різних форм власності як в їх створенні, так і в забезпеченні з боку держави захисту від протиправних посягань. Жодна ідеологія не може бути визнана державою як обов'язкова - українська держава створює рівні умови для розвитку різних ідеологій, не втручаючись у їх справи, окрім, звичайно, ідеології, яка є антидержавною. Реальне втілення у життя положення про багатоманітність суспільного буття є надійним гарантом побудови в Україні громадянського суспільства.

3.1.3. Україна - соціальна держава

Окреме положення ст. 1 Конституції говорить про Україну як соціальну державу. Поки що є різні підходи в розумінні сутності соціальної держави. За одним із найпоширеніших серед фахівців, соціальна держава - це держава, в якій створені всі умови для того, щоб у ній здоровій, повноцінній людині була можливість самій заробити на себе, і вже ця багата, економічно міцна людина як через саму державу (наприклад, сплачуючи відповідні податки), так і безпосередньо (наприклад, через особисті пожертви) могла б брати участь в утриманні тих членів суспільства, які об'єктивно не можуть самі себе утримати. Насамперед мова йде про людей похилого віку, неповнолітніх, які з певних причин залишилися без батьківської опіки, про осіб, які втратили працездатність або роботу. Отже, мова у даному контексті йдеться про організацію широкомасштабної та ефективно соціальної політики, яка б виявлялася у реальному забезпеченні прав людини і громадянина, створенні доступних систем освіти, охорони здоров'я і соціального захисту тощо.

Саме таке розуміння України як соціальної держави законодавці намагалися закласти в Конституцію України. Це підтверджують передусім положення про Інститут приватної власності, про право на працю в його цивілізованому розумінні, про право на матеріальну соціальну допомогу тощо.

3.1.4. Україна - правова держава

Вчення про правову державу в його сьогодинньому розумінні сформувалося в епоху Великої французької революції (насамперед, в роботах Шарля-Луї де Монтеск'є, Джона Локка та ін.).

Правова держава - та, що функціонує на засадах верховенства права і закону, в якій державна влада побудована за принципом її поділу на окремі гілки, держава, в якій реально забезпечено права та свободи людини і громадянина, що має високу правову та політичну культуру населення.

Ст. 1 Конституції визнає Україну правовою державою. Згідно з цим вже другий розділ Конституції присвячено декларації прав і свобод людини і громадянина. Відповідно ціла низка положень інших статей Конституції закріплює та розвиває дану тезу, а саме:

- "Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і направленість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави" (ст. 3);

- "Права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними" (ст. 21);

- "Ніхто не може бути заарештований або триматися під вартою інакше як за мотивованим рішенням суду і тільки на підставах та в порядку, встановлених законом" (ст. 29);

- "Державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову" (ст. 6) тощо.

Але необхідно визнати, що на сьогодні наша держава ще не повністю відповідає вимогам, що містяться за тезою "демократична, соціальна, правова держава", зафіксованою в ст. 1 Конституції. При всьому бажанні про Україну ще рано говорити як про соціальну, правову, демократичну державу в повному обсязі цих термінів. Однак проголошення цих положень Основним Законом орієнтує діяльність держави і суспільства на втілення їх у життя.

3.1.5. Форма української державності

Важливим призначенням будь-якої сучасної конституції є чітке визначення основних параметрів форми держави. У формі держави відображаються три найважливіших аспекти державного будівництва - форма державного правління, форма державного устрою та форма політичного, державного режиму.

Конституція України дає чітку відповідь щодо визначення всіх трьох аспектів: за формою державного правління Україна є

республікою (ст. 5), за формою державного устрою - унітарною державою (ст. 2), за формою політичного режиму - демократичною державою (ст. 1).

Про демократизм української державності вже розповідалось вище.

Республіка, як відомо, - це така форма державного правління, за якою вищу державну посаду - посаду голови держави, яка найчастіше у сучасному світі називається президентом, - займає громадянин, обраний населенням безпосередньо чи опосередковано на певний, чітко визначений Конституцією строк. Ст. 102, 103, 104 розділу У "Президент України" чітко прописують, що "Президент України є главою держави", що "Президент України обирається громадянами України на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування строком на п'ять років", що "одна й та сама особа не може бути Президентом України більше ніж два строки підряд" тощо.

Унітарна держава, як відомо, - це така держава, територіальні складові якої не мають ознак державності (ознак суверенної держави): власного громадянства, відокремленої системи законодавства, своїх державних символів і т.ін. Територіальні складові України - області - згідно з розділом XI "Територіальний устрій України" не мають ніяких ознак державності та є адміністративно-територіальними одиницями територіального устрою єдиної держави Україна.

Особливістю державного устрою України є наявність в її складі Автономної Республіки Крим. Статус цього автономного утворення за спеціальним розділом X "Автономна Республіка Крим" не суперечить положенню Конституції "Україна - унітарна держава", бо ця автономія у складі України не має всього комплексу ознак державності. Світовий досвід свідчить, що багато унітарних держав сучасності мають у своєму складі ті чи інші форми автономії (наприклад, Фінляндія, Франція тощо).

3.1.6. Принципи правової системи Української держави

Основні принципи побудови та функціонування державної системи права, яка, до речі, є ознакою державності та суверенітету, прописані у ст. 8, 9 і 19 Конституції України. Головні

ми серед них є такі:

1. Верховенство права. Воно передбачає неухильне додержання правових принципів незалежно від міркувань щодо їх політичної діяльності, своєчасності, справедливості тощо. Закріплення того чи іншого положення в нормативно-правових актах - це свідчення його безумовної доцільності, своєчасності та справедливості.

2. Найвища юридична сила Конституції. Згідно з цим принципом закони та інші нормативно-правові акти повинні прийматися на основі Конституції та відповідати їй. У іншому разі прийняті акти мусять визнаватися недійсними і не підлягають виконанню.

3. Визнання положень Конституції нормами прямої дії. Цим зумовлено, що конституційні принципи впливають на суспільні відносини безпосередньо. Неприпустимо зволікати з їх виконанням, послаблючись на відсутність якихось додаткових актів, що роз'яснюють суть конституційних положень. Тому ст. 8 Конституції гарантує судовий захист конституційних прав і свобод громадянина безпосередньо на підставі Конституції.

4. Адекватність положень Конституції міжнародним договорам. Згідно зі ст. 9 приєднання нашої держави до тієї чи іншої міжнародної угоди можливе лише після внесення відповідних змін до тексту її Основного Закону.

5. Визнання міжнародних договорів після їх ратифікації частиною законодавства України. Цей принцип передбачає забезпечення реалізації положень таких міжнародних угод відповідними правовими, організаційними та іншими засобами нарівні з законами, прийнятими Верховною Радою України.

6. Недопустимість робити те, що не передбачено законодавством. Слід мати на увазі, що тут йдеться не тільки про примусове вчинення якихось протиправних дій, а й про будь-які дії взагалі. З урахуванням цього, наприклад, антиконституційною буде вимога до громадянина вступати у будь-яку політичну партію тощо.

7. Функціонування органів державної влади й органів місцевого самоврядування лише на підставі та в межах своїх повноважень і способом, що передбачені Конституцією та законами Ук-

раїни.

3.1.7. Основи економічної системи Української держави

Найважливіші зсади економічної системи - об'єкти власності, суб'єкти власності, принципи господарювання і т.ін. - закріплено у ст. 13, 14, 16 Конституції України. До об'єктів права власності українського народу Конституція відносить землю, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси, які перебувають у межах території України, природні ресурси її континентального шельфу, виняткової морської економічної зони. Суб'єктами права власності від імені народу виступають органи державної влади та органи місцевого самоврядування. До таких суб'єктів Основний Закон відносить Верховну Раду України, Верховну Раду Автономної Республіки Крим, сільські, селищні та міські Ради відповідно до чинного законодавства України.

Землю - об'єкт власності українського народу - Конституція проголошує основним національним багатством. Вона повинна перебувати під особливою охороною держави. Але кожен громадянин як частина українського народу має право відповідно до Конституції користуватися природними багатствами, що є об'єктами права власності народу. Це право громадянина поширюється і на землю. Громадянам України гарантовано право власності на землю як право володіння, користування і розпорядження землею, тобто Конституція України передбачає власну, колективну та народну (державну) форми власності й зобов'язує державу здійснювати підтримку кожної з них - "держава забезпечує захист прав усіх суб'єктів права власності і господарювання, соціальну направленість економіки. Всі суб'єкти права власності рівні перед законом" (ч. 1, ст. 13).

3.1.8. Основи національної безпеки та зовнішньополітичної діяльності Української держави

Як будь-яка суверенна держава Україна конституційно закріплює основні принципи організації національної, тобто державної, безпеки та своєї діяльності на міжнародному просторі.

Під національною безпекою мається на увазі стан захищеності життєво важливих інтересів особи, держави, суспільства в ці-

лому від існуючих та можливих внутрішніх і зовнішніх загроз в усіх сферах суспільних відносин. Із метою забезпечення належного рівня захищеності цих інтересів у ст. 17 Конституції визначено вихідні положення організації національної безпеки: захист суверенітету і територіальної цілісності України проголошено найважливішою функцією держави і справою всього українського народу; захист суверенітету, територіальної цілісності і недоторканості покладено на Збройні Сили України, захист державного кордону - на відповідні військові формування.

Конституція України забороняє створення і функціонування на території держави будь-яких збройних формувань, не передбачених законом. Це означає недопустимість створення під будь-яким приводом озброєних формувань приватними особами, громадськими об'єднаннями, політичними партіями тощо.

З метою гарантування національної безпеки ст. 17 Конституції забороняє розташування на території України іноземних військових баз.

У ст. 18 Основного Закону сформульовано найважливіші принципи організації та впровадження зовнішньополітичної діяльності Української держави: зовнішня політика спрямована на забезпечення національних інтересів українського народу і безпеки шляхом підтримання мирного і взаємовигідного співробітництва з іншими країнами за загальновизнаними принципами і нормами міжнародного права. Ці норми і принципи закладено у деяких міжнародно-правових актах, серед яких треба виділити Декларацію про принципи міжнародного права, Статут ООН тощо.

3.1.9. Державні символи України

Традиційно кожна держава має свої державні символи. Державні символи - це встановлені Конституцією або спеціальними законами особливі розпізнавальні знаки конкретної держави, які уособлюють її суверенітет, а в деяких випадках сповнені й певного історичного або ідеологічного змісту. У класичному варіанті сучасна держава, як звичайно, має три державні символи: герб, прапор, гімн. Визнавши ті чи інші знаки, зображення, звукові вираження символами державного суверенітету, держава встановлює порядок їх використання та систему правового захисту

(наприклад, кримінальну відповідальність за глуmlinня над державними символами).

Ст. 20 прописує державні символи України - герб, прапор і гімн. Державний прапор України - це стяг із двох рівновеликих смуг синього і жовтого кольору. Конституцією передбачено наявність великого і малого Державних гербів України. Малий Державний герб - золотий тризубець, знак княжої держави Володимира Великого - на синьому шиті - затверджено постановою Верховної Ради України від 19 лютого 1992 року. Великий державний герб мусить містити як головний елемент - малий Державний герб України, так і зображення герба Військо Запорізького - козака з мушкетом. Державний гімн України має бути написаний на музику М. Вербицького. Державні символи України повинні прийматися не менш як двома третинами від конституційного складу Верховної Ради, що свідчить про важливість значення, яке надається за сучасних умов в Україні державній символіці.

3.2. Т е м а "Держава і громадянин в Україні"

Уже серед норм, в яких викладено основи конституційного ладу (перший розділ Конституції), містяться положення про те, що людину, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпеку в Україні визнано найвищою соціальною цінністю; права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і направленість діяльності держави; утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави; держава відповідає перед людиною за свою діяльність (ст. 3). Отже, зроблено спробу чітко визначити співвідношення держави і людини. Вирішення цього питання є важливим призначенням конституції в цілому (вже перша писана конституція - конституція США 1787 року - містила спеціальний "Біль про права", в якому визначались відносини держави і громадянина).

Світова юридична і політична практика свідчить, що саме в конституційних свободах, правах і обов'язках людини і громадянина максимально повно і чітко фіксуються відносини людини і громадянина з державою, формулюється політико-правовий статус особи і громадянина. Тому такий розділ завжди має особливе

значення. Є такий спеціальний розділ і в Конституції України - розділ II "Права, свобода та обов'язки людини і громадянина".

3.2.1. Громадянство України

В юридичному та політичному розумінні між людиною та громадянином як суб'єктами права та політичної влади є деяка різниця. Громадянин - це людина, яка має громадянство певної держави. А громадянство - це відповідний до чинного законодавства постійний правовий зв'язок особи і держави: з одного боку, держава гарантує своїм громадянам здійснення їх прав і свобод, а з іншого - громадяни, перебуваючи під опікою держави, беруть на себе деякі обов'язки. Ідея громадянства була реалізована вже у Стародавній Греції та Римі.

Громадянство України регулюється спеціальним законом України "Про громадянство України". Громадянами України згідно з чинним законодавством є особи, що на момент набрання чинності закону "Про громадянство України" проживали в Україні, незалежно від походження, соціального і майнового стану, расової та національної належності, статі, освіти, мови, політичних поглядів, релігійних переконань, роду і характеру занять, які не є громадянами інших держав і не заперечують проти набуття громадянства країни; особи, що проходять військову службу, навчаються за межами України або виїхали на законних підставах на постійне проживання до іншої країни за умов, якщо вони народилися чи довели, що постійно проживали в Україні до моменту виїзду за кордон, не перебувають у громадянстві інших держав і не пізніше як через п'ять років після набрання чинності закону "Про громадянство України" виявили бажання стати громадянами України; особи, які набули громадянства України відповідно до закону "Про громадянство України".

Конституція України чітко прописує фундаментальні засади інституту українського громадянства: Серед них найважливіми є такі:

I. В Україні існує єдине громадянство (ст. 4). Це означає, що при набутті українського громадянства обов'язково є відмова від іноземного громадянства, хоча на підставі двосторонніх міждержавних договорів можливе існування подвійного громадян-

ства (ст. 1 закону "Про громадянство України").

2. Громадяни України не можуть бути позбавлені громадянства і права зміни громадянства. Чинне законодавство передбачає чітке визначення підстав набуття громадянства України (за народженням, за походженням, через прийняття і т.ін.) і припинення громадянства України (у разі виходу з громадянства України, внаслідок втрати громадянства України, наприклад, через вступ на військову службу в іноземній державі без згоди на те державних органів України і т.ін.).

3. Громадянин України не може бути вигнаний за межі України або виданий іншій державі (ст. 25 Конституції України).

4. Україна гарантує пількування та захист своїм громадянам, які перебувають за її межами (ст. 25 Конституції України).

3.2.2. Права і свободи людини і громадянина в Україні

Питання прав і свобод людини і громадянина на сьогодні є найважливішою проблемою внутрішньої та зовнішньої політики всіх держав сучасного світу. Саме стан справ у сфері забезпечення прав і свобод є тим критерієм, за яким оцінюється рівень демократизму будь-якої держави і громадянського суспільства.

Міжнародне співтовариство приділяє значну увагу розвитку та забезпеченню прав і свобод людини. Поглибленню процесів, пов'язаних з проголошенням і захистом прав і свобод людини, значною мірою сприяло прийняття ряду міжнародних документів щодо закріплення правової регламентації та розробки механізму міжнародного захисту прав людини у державах, які підписали відповідні міжнародні документи. Таким чином, проблема прав людини набула міжнародного статусу. Серед найважливіших загальних документів, з якими повністю узгоджуються положення Конституції України, слід назвати "Загальну Декларацію прав людини" (1948 р.), "Міжнародний договір про громадянські та політичні права" (1966 р.), "Європейську конвенцію про захист прав і фундаментальних свобод людини" з протоколами (1950 р.) тощо.

Вихідним поняттям даної проблеми є поняття "свобода людини", бо зрозуміло, що за відсутності у людини свободи вона не може скористатися і реально мати будь-які права. Саме свобода створє умови для реального набуття прав та їх реалізації. З одного боку, свобода характеризує загальний стан людини, її

соціальному статусу, а з іншого – конкретизується у можливості вчиняти ті або інші дії в межах, наданих людині мораллю та правом.

Інститут свобод, прав та обов'язків людини і громадянина, як будь-який інший конституційний інститут, побудований на певних принципах: принципі рівності (всі люди є рівними у своїх правах, свободах і обов'язках, громадяни рівні перед законом і т.ін.); принципі невідчуженості та непорушності прав (права людини не можуть бути скасовані чи обмежені); принципі єдності прав, свобод та обов'язків людини і громадянина; принципі гарантованості прав і свобод (держава бере на себе турботу про забезпечення чинних прав і свобод людини та громадянина).

Теорія конституційного права і правова практика розрізняють поняття "права людини" і "права громадянина". У першому випадку мова йде про права, пов'язані з самою людською істотою, її існуванням і розвитком. Тут людина, як суб'єкт прав і свобод, виступає переважно у ролі фізичної особи. Чинна Конституція України до цих прав відносить право на життя (ст. 27), право на повагу до гідності людини (ст. 28), право на свободу та особисту недоторканість (ст. 29) тощо. Що ж стосується прав громадян, то вони зумовлені сферами відносин людини із суспільством, державою, їх інституціями. Основу цього виду прав становить належність людини до держави, громадянином якої він є. Права людини порівняно з правами громадянина пріоритетні, бо права людини поширюються на всіх людей, які проживають у тій чи іншій державі, а права громадянина – лише на тих, хто є громадянином певної держави. Прикладом прав громадянина, зафіксованих у Конституції України, є право на свободу об'єднання у політичні партії (ст. 36), право брати участь в управлінні державними справами (ст. 38) тощо.

Конституція України, проголошуючи права і свободи людини і громадянина, виходить із системи прав і свобод, що визначаються теорією конституційного права. Права і свободи людини і громадянина теорія поділяє на особисті, політичні, економічні, соціальні та культурні.

Особисті права та свободи людини і громадянина пов'язані

насамперед із самою сутністю людини як фізичної особи. Це дуже важливо, оскільки саме цей статус є підґрунтям усіх інших якісних рис людини.

Право людини на вільний розвиток своєї особистості (ст.23) передре всім іншим особистим правам людини, які вже конкретизують його у різних аспектах. Тому будь-які перепони на шляху забезпечення вільного розвитку особистості суперечать не лише окремій статті Конституції, але й духу особистих прав в цілому і тому мають бути негайно ліквідовані.

Невід'ємне право кожної людини на життя (ст. 27) є загально-визнаним суб'єктивним правом, яке закріплено в усіх міжнародних правових актах. Проголошення цієї норми-принципу у Конституції України - ієвня матеріалізація гуманістичних засад у державному будівництві, адже людина є найбільшою соціальною цінністю. Тому всеобічна охорона життя людини стає найважливішим обов'язком держави, який реалізується в охороні правопорядку, сприянні розвитку медичної допомоги, забезпеченні гідних умов життя тощо. У розвиток "права кожної людини на життя" Конституція України проголошує, що "ніхто не може бути свавільно позбавлений життя". Тобто, з одного боку, Конституція не виключає можливості смертної кари згідно з вироком суду, з другого, ця міра покарання розглядається як виняткова, тимчасова, яка, безперечно, буде скасована за умов зниження рівня злочинності та докорінного покращання умов життя суспільства, а з третього - Конституція підкреслює державну охорону життя людини як найвищої цінності.

Право на свободу та особисту недоторканість (ст. 29) є однією з важливих гарантій свободи людини взагалі. Це право як загальний принцип встановлює межу, яку ті чи інші посадові особи можуть переступити лише у випадках, прямо передбачених законом (затримання особи, яка вчиняла злочин, здійснення примусового лікування за визначених законом обставин тощо). Чинна Конституція України значно демократизувала сам процес застосування заходів, що обмежують свободу людини, її особисту недоторканість. Цим зумовлюється, що лише суд своїм умотивованим рішенням і тільки на підставі чинного законодавства може дати дозвіл на арешт людини й утримання її під вартою.

Право на свободу думки і слова (ст. 34) є одним із найістотніших проявів демократії. При цьому слід зазначити, що свобода думки взагалі не може бути обмежена юридично, оскільки заборонити можна лише висловлювання певних думок. Тому й формула даного права має дві взаємодіючі сторони – свобода думки і свобода слова. Визнаючи право на свободу думки і слова, демократичні держави змушені визнавати й деякі його обмеження, забороняючи, наприклад, пропагувати погляди, що протирічать національній безпеці, територіальній цілісності держави, провокують заворушення чи злочини тощо. Свобода думки і слова як одне із фундаментальних прав людини закріплено у значній кількості найважливіших міжнародних документів (зокрема, "Загальна декларація прав людини" та ін.), які Україна визнає чинними.

До особистих прав і свобод людини слід віднести також право на повагу до гідності (ст. 28), право на невтручання в особисте і сімейне життя (ст. 32), право на свободу пересування і вільний вибір місця проживання (ст. 33), право на свободу світогляду і віросповідання (ст. 35), право на недоторканість житла (ст. 30), право на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції (ст. 31).

Політичні права та свободи займають у Конституції чільне місце. Їх особливість полягає насамперед в тому, що суб'єктами політичних прав і свобод виступають лише громадяни певної держави, а не всі особи, які проживають на її території, тобто політичні права і свободи, закріплені у Конституції України, стосуються лише громадян України.

Право на об'єднання (ст. 36) – істотне право сучасного громадянського суспільства. Воно дає змогу громадянам брати активну участь у політичному житті суспільства, де саме об'єднання, партії мають значну перевагу за рахунок власної організованості. Крім того, зрозуміло, що політичні питання громадяни можуть вирішувати більш ефективно, об'єднавшись у партії, спілки, товариства, рухи тощо. Відповідно до основних напрямків своєї діяльності громадські об'єднання мають певний, закріплений у статуті правовий статус. Його основні принципи зводяться до такого: кожен громадянин має право вступу до від-

повідної громадської організації (лише деякі винятки встановлено для військовослужбовців і співробітників міліції); держава гарантує свободу діяльності громадських організацій; вступ до громадських організацій є особистою справою кожного громадянина і здійснюється на добровільних засадах. Ст. 37 Конституції України чітко прописує, діяльність яких політичних партій та громадських організацій заборонено (програмні цілі або дії яких спрямовані на ліквідацію незалежності України, зміну конституційного ладу насильницьким шляхом і т.ін.).

Право брати участь в управлінні державними справами (ст. 38) – основа сучасної представницької демократії. Це право здійснюється громадянами України як безпосередньо (наприклад через референдуми), так і через представників (наприклад, через депутатів Верховної Ради чи Рад місцевого рівня, яких обирали громадяни).

Право на мирні збори та маніфестації (ст. 39) є важливим і дійовим заходом, завдяки якому громадяни можуть вільно обговорювати і формулювати свою думку щодо актуальних питань державного життя, протестувати проти будь-яких обмежень своїх прав або політичних негараздів. Це право належить до системи світових стандартів демократії. Право на мирні збори та маніфестації завжди йде поруч з чітко визначеним порядком проведення таких дій. Обмеження в реалізації цього права може бути встановлено лише судом з метою захисту прав і свобод людини та громадянина, охорони національної безпеки і громадського порядку.

Економічні, соціальні, культурні права повинні гарантувати свободу людини. Її розвиток як вільної, забезпеченої у своїх життєвих потребах особистості. У свою чергу, саме ці якості суспільного життя характеризують державу як соціальну, тобто таку, що забезпечує досить високий рівень життя своїх громадян. Оскільки справжня демократія повинна мати достатню матеріальну базу, яка є соціально-економічною гарантією її існування та розвитку, то є всі підстави стверджувати, що здійснення в державі економічних, соціальних, культурних прав і свобод є одним із важливих чинників для того, щоб визнавати таку державу справді демократичною.

Право кожного володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності (ст. 41) є не що інше, як конституційне закріплення принципу приватної власності. Конституція виходить з того, що приватна власність виховує у людей почуття відповідальності як перед собою, так і перед суспільством за її використання, саме тому ст. 13 Конституції говорить про те, що "власність зобов'язує".

Право на підприємницьку діяльність (ст. 42) щільно пов'язано з приватною власністю, яка становить матеріальну основу підприємництва. Під підприємництвом українське законодавство розуміє діяльність, що здійснюється її суб'єктами на власний ризик і спрямована на одержання ними прибутку. Українська держава бере на себе зобов'язання сприяти розвитку підприємництва, охороняти права підприємців, не втручатися в оперативно-господарську діяльність підприємницьких організацій та власників. Але держава може заборонити підприємницьку діяльність в деяких сферах виробництва, торгівлі тощо (наприклад, виробництво зброї, наркотичних засобів і т.ін.).

Право на працю (ст. 43) визнано світовим співтовариством як істотне соціальне право людини. Воно зумовлено свободою трудової діяльності людини, вільним вибором нею характеру та місця праці. Людина може займатися будь-яким видом трудової діяльності, а може й не брати в ній ніякої участі. Конституція України забороняє використання примусової праці, звичайно ця заборона не поширюється на військову чи альтернативну службу, працю, пов'язану з виконанням судового вироку або необхідну за надзвичайних умов.

Право на освіту (ст. 53) - найактуальніше право для студентської молоді. Це право як основне серед культурних прав дістає вияв у конституційному закріпленні обов'язковості повної загальної середньої освіти, існування розгалуженої мережі закладів освіти різного рівня, що функціонують на державних комунальних і власних засадах. Держава забезпечує доступність і безплатність дошкільної, повної загальної середньої та професійно-технічної освіти. Що стосується вищої освіти, то її безплатність в державних навчальних закладах здійснюється на кон-

курсних основах. Конституція гарантує деякі можливості для здобуття освіти представниками "національних меншин", що мешають в Україні, рідною мовою.

Серед інших соціальних, економічних, культурних прав слід зазначити такі: право на працю (ст. 43), право на страйк для захисту своїх соціальних та економічних прав (ст. 44), право на відпочинок (ст. 45), право на соціальний захист (ст. 46), право на житло (ст. 47), право на достатній життєвий рівень (ст. 48), право на охорону здоров'я (ст. 49), право на безпеку для життя і здоров'я довілля (ст. 50), право, зумовлене гарантуванням вільної згоди на шлюб, а також захистом материнства, батьківства, дитинства і сім'ї (ст. 51, 52), право на свободу творчої діяльності (ст. 54).

3.2.3. Конституційні обов'язки громадян України

Одним із провідних принципів конституційного статусу громадянина у будь-якій сучасній державі є єдність прав та обов'язків. Це повністю стосується й конституційного статусу громадян України - Конституція України поряд з чітким визначенням прав людини і громадянина встановлює як обов'язки громадян, так і кожного, хто постійно проживає або тимчасово перебуває на території України.

Ці обов'язки закріплені у ст. 65 - 68 Конституції: захист вітчизни; захист незалежності та територіальної цілісності України; шанування державних символів України; обов'язок не чинити шкоди природі, культурній спадщині; обов'язок відшкодовувати завдані збитки; обов'язок сплачувати податки і збори в порядку і розмірах, встановлених законом; обов'язок неухильно дотримуватися Конституції та законів України; обов'язок не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей.

Особливого значення надають Конституція і закони України обов'язку військової служби. Ст. 65 Конституції України проголошує, що "громадяни відбувають військову службу відповідно до закону". А закон України "Про загальний військовий обов'язок і військову службу" тлумачить її як "почесний обов'язок кожного громадянина". Закон встановлює такі види військової служби: строкова служба, військова служба за контрактом на посадах сол-

датів і матросів, сержантів і старшин, військова служба жінок за контрактом на посадах солдатів і матросів, сержантів і старшин, прапорщиків і мічманів та офіцерського складу, військова служба за контрактом прапорщиків і мічманів, військова служба за контрактом курсантів військових навчальних закладів і студентів кафедр військової підготовки вищих цивільних закладів, військова служба за контрактом офіцерського складу.

Загальний військовий обов'язок встановлено для забезпечення комплектування Збройних Сил України, Національної гвардії, Служби безпеки, Прикордонних військ, Цивільної оборони та інших військових формувань, створених відповідно до законодавства України, а також для підготовки населення держави до захисту України. Загальний військовий обов'язок охоплює підготовку громадян до військової служби, приписку до призовних ділянок, призов на військову службу, проходження за призовом або добровільно військової або альтернативної (невійськової) служби, виконання військового обов'язку в запасі, додержання прав військового обліку.

3.2.4. Конституційні гарантії прав і свобод людини і громадянина в Україні

Як відомо, одна справа - декларувати права та свободи, і зовсім інша - гарантувати їх виконання. Найважливіший обов'язок демократичної держави полягає саме в забезпеченні виконання всього переліку конституційних прав і свобод людини та громадянина. Для цього держава будує певну систему гарантії, закріплюючи їх у Конституції. Тому гарантії прав і свобод людини і громадянина в Україні спеціально закріплені в певних статтях Конституції (ст. 55 - 57, 59, 64).

Головним інститутом гарантування прав і свобод є суд. Тому окрема і спеціальна проблема пов'язана з діяльністю самого суду, із забезпеченням справжнього правосуддя. На це теж спрямовані деякі спеціальні статті Конституції (ст. 58, 60 - 63). Судовий захист - це традиційна гарантія, яка використовується в усіх країнах сучасного світу. Принципово новим засобом захисту прав і свобод в Україні є Інститут Уповноваженого Верховної Рада з прав людини, куди кожен може звертатися за потреби.

Крім того, коли людина використала всі національні засоби захисту своїх прав, вона може звернутися за допомогою до міжнародних судових установ або міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна.

Конституція України дозволяє кожному громадянину будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних дій будь-кого. Отже, йдеться про так звані активні захисні дії кожного, чиї права незаконно порушені, при цьому громадянин може використати зброю та інші засоби.

Важливим інститутом гарантування прав і свобод є правова допомога з боку держави і недержавних установ громадянину. В демократичній державі саме правовий захист, що має бути рівним та однаково ефективним для кожної людини, є найбільш гарантованим, поширеним і справедливим засобом захисту прав і свобод людини та громадянина. Особливу роль на цьому напрямку відіграє колегія адвокатів, розвиток якої формально свідчить про розвиток усєї системи гарантування прав і свобод.

Важливим принципом гарантування прав і свобод є принцип неприпустимості їх обмеження. В Конституції України перелічено права та свободи людини і громадянина, які не можуть бути обмежені навіть за умов воєнного або надзвичайного стану, що свідчить про демократичні наміри законодавців.

3.3. Т е м а "Верховна Рада України"

3.3.1. Загальні характеристики українського парламенту

Верховна Рада (парламент України) – вищий представницький орган законодавчої влади.

Парламент (від французького – говорити) – найвищий виборчий законодавчий орган, що здійснює представництво основних соціальних і політично активних груп населення. В деяких країнах парламенти мають специфічну назву: конгрес – у США, кортесі – в Іспанії, стортинг – у Норвегії, сейм – у Польщі, кнесет – в Ізраїлі. Уперше парламенти створено в Ісландії (930 р.) та в Англії (1215 р.) як органи станового представництва. Розрізняють одно- та двопалатні парламенти. Верхня палата лордів

у Великобританії, сенат у США, Франції, Італії та ін., як правило, представляє складові частини території країни і формується різними способами (вибори, призначення, спадкоємність), має менший обсяг прав, ніж нижня палата, яка представляє всю націю в цілому.

Верховна Рада - колегіальний орган, що складається з 450 народних депутатів України, які обираються на основі загального, рівного, прямого виборчого права при таємному голосуванні строком на чотири роки. Із загального числа 225 депутатів обирають за мажоритарною виборчою системою і 225 депутатів - за пропорційною системою виборів.

Мажоритарна виборча система (від французького - більшість) - виборча система, завдяки якій перемагає той кандидат, який одержав установлену законом більшість голосів виборців, що взяли участь у голосуванні. Залежно від того, яким чином встановлюється ця більшість, розрізняються мажоритарні виборчі системи абсолютної та відносної більшості. Якщо йдеться про абсолютну більшість, обраним вважається той кандидат, який одержав понад 50 відсотків голосів, відносна більшість передбачає випередження за кількістю голосів усіх своїх суперників.

Пропорційна виборча система - це така система, при якій депутатські мандати розподіляються між списками кандидатів пропорційно до кількості голосів, одержаних кожним із цих списків. При застосуванні цієї системи виборець насамперед голосує не за конкретну особу, а за ту чи іншу партію (коаліцію), яка виставляє свій список кандидатів. Залежно від можливості виборця вплинути на розташування кандидатів у списку, пріоритети в якому визначаються партією (коаліцією), що висунула цей список, розрізняють пропорційну виборчу систему із "жорсткими", "напівжорсткими" та "м'якими" списками. У випадку "жорстких" списків виборець не може втрутитись у розташування кандидатів у списку і голосує за список у цілому. У випадку "м'яких" списків виборець голосує не тільки за список у цілому, а й обов'язково віддає перевагу конкретному кандидату з цього списку. У випадку "напівжорстких" списків виборець може проголосувати як за список у цілому, так і віддати перевагу конкретному кандидату. При застосуванні пропорційної виборчої системи виборчі

округи найчастіше збігаються з межами адміністративно-територіальних утворень (область, провінція, земля). За другим варіантом уся територія держави становить єдиний загальнонаціональний виборчий округ. В Україні "жорсткі" списки кандидатів, виборці голосують тільки за список партії. Для проходження партії у парламент установлюється 4%-ний бар'єр. Територією багатомандатного виборчого округу є уся Україна з центром у місті Київ.

Змішана виборча система є тією чи іншою комбінацією мажоритарної та пропорційної виборчих систем. Найпростішим і найпоширенішим варіантом такої комбінації є так зване "лінійне змішування", при якому визначена законом про вибори частина депутатів обирається за мажоритарною системою, а інша частина - за пропорційною. Останні вибори в Україні відбувалися саме за таким варіантом.

Український парламент однопалатний, так що структура законодавчого органу значною мірою залежить від державного устрою. Оскільки Україна є унітарною державою, то вона має однопалатний парламент.

3.3.2. Статус народного депутата

Депутат - (від латинського - призначений, посланий) - виборний член представницького органу державної влади (наприклад, парламенту) або органу місцевого самоврядування; особа уповноважена колективом для виконання певного доручення.

Народним депутатом може бути обраний громадянин України, який на день виборів досяг двадцяти одного року, має право голосу та проживає в Україні не менш ніж 5 років. Таким чином, закон установлює крім вікового цензу ще й ценз осідлості (5 років).

Правовий статус депутата в Україні регулюється Конституцією та законами України, що визначають цей статус. Ними ж передбачені й гарантії депутатської діяльності. Народним депутатам України гарантується депутатська недоторканість. Це означає, що народні депутати України не несуть кримінальної відповідальності за результати голосування або висловлювання у парламенті та його органах, за винятком відповідальності за образу

чи наклад.

Народні депутати України не можуть без згоди Верховної Ради України бути притягнуті до юридичної відповідальності, затримані чи заарештовані. Зокрема, відповідно до Конституції України повноваження народного депутата припиняються достроково у разі: складення повноважень за його особистою заявою; набрання законної сили обвинувального вироку відносно нього; визнання його судом недієздатним або без вісті пропалим; припинення його громадянства або виїзду на постійне проживання за межі України. Рішення про дострокове припинення повноважень народного депутата України приймається більшістю від конституційного складу Верховної Ради України. У разі невиконання вимоги щодо несумісності депутатського мандата з іншими видами діяльності повноваження народного депутата України припиняються достроково на підставі закону за рішенням суду.

Народні депутати України у виборчому окрузі мають ряд прав, а саме: брати участь у розгляді в органах державної влади питань, що зачіпають інтереси громадян і організацій; звертатися до державних органів та органів об'єднань громадян, до підприємств, установ та організацій, посадових осіб з питань своєї депутатської діяльності та одержувати від них повну і достовірну інформацію стосовно депутатських повноважень; проводити збори виборців округу та ін.

Разом з тим народний депутат України у виборчому окрузі зобов'язаний: підтримувати тісні зв'язки з виборцями, регулярно інформувати їх про свою роботу у Верховній Раді та її органах, виконання рішень виборців, а також про реалізацію своєї передвиборчої програми (платформи); вивчати громадську думку, потреби і запити населення, в разі необхідності повідомляти про них Верховну Раду та її органи, вносити пропозиції; вести регулярний прийом виборців.

Таким чином, відносини між депутатом і виборцями передбачені й закріплені Конституцією та відповідними законами.

3.3.3. Структура, форми роботи та повноваження Верховної Ради

Головною формою роботи Верховної Ради є її пленарні засідання, що, як правило, проводяться відкрито. Всі рішення Вер-

ховної Ради приймається на її пленарних засіданнях. Її роботами керують обрані з числа депутатів Голова Верховної Ради, перший заступник і заступник Голови Верховної Ради. При Верховній Раді працюють Уповноважений з прав людини, Контрольна палата та допоміжні органи-комітети і тимчасові спеціальні комісії, які утворюються Верховною Радою.

Головною функцією Верховної Ради є видання законів, тобто таких правових актів, що встановлюють відповідні засади правового регулювання, видаються в спеціально встановленому Конституцією порядку і мають порівняно з іншими нормативними актами вищу юридичну силу і вищу стабільність. Видання законів - це та якість Верховної Ради як законодавчої гілки, яка завдяки підпорядковуванню всіх інших гілок закону робить цю владу "першою серед рівних"

Згідно з Конституцією закони видаються Верховною Радою з широкого, але не необмеженого кола питань. Видаючи закони і приймаючи постанови, парламент не має права втручатися у сферу діяльності інших гілок влади, тобто він не є "повновладним" органом.

Конституція встановлює перелік питань, які визначаються виключно законами України. До них відносяться регулювання прав, свобод, обов'язків громадян, питання громадянства, правовий режим права власності, регулювання правових основ соціального захисту, підприємницької діяльності, зовнішніх відносин, національної безпеки, організації та діяльності виконавчих, судових, прокурорських органів, політичних партій та інших об'єднань громадян, органів місцевого самоврядування, Збройних Сил України, діяльності Верховної Ради тощо.

Виключно законами України приймається державний бюджет, встановлюється порядок використання Збройних Сил України в інших державах і перебування збройних сил інших держав на території України, порядок використання і захисту державних символів, одиниць ваги, міри і часу, державні нагороди, військові та інші спеціальні звання, державні свята, режим спеціальних зон. Перелік питань, що регулюється законом, не є обмеженим. Закони встановлюють основи правового регулювання в усіх без винятку галузях права.

Конституція встановлює основні моменти щодо порядку видання законів. Право законодавчої ініціативи вона надає Президенту України, народним депутатам, Кабінету Міністрів і Національному банку України. Звичайні закони приймаються простою більшістю голосів, конституційні - кваліфікованою більшістю (дві третини від конституційного складу Верховної Ради). Вони підписуються Головою Верховної Ради і підписуються та оприлюднюються Президентом, який має право повернути закон до Верховної Ради для повторного розгляду. Закон вважається прийнятим, якщо під час цього розгляду він знову буде стверджений більшістю голосів.

Крім видання законів Верховна Рада здійснює також ряд інших функцій.

Виконуючи установчі функції, вона, згідно з Конституцією, призначає вибори Президента та органів місцевого самоврядування, дає згоду на призначення Президентом Прем'єр-міністра України, Генерального прокурора України, голів Антимонопольного комітету/фонду державного майна, обирає безстроково суддів, призначає Уповноваженого Верховної Ради з прав людини, Голову і членів Рахункової палати, Голову і половину складу Національного банку України, одну третину складу Конституційного суду, половину складу Національної ради з питань телебачення і радіомовлення і т.ін.

Важливе місце в діяльності Верховної Ради займають її контрольні функції: вона обговорює щорічні та позачергові послання Президента, розглядає і приймає рішення щодо Програми діяльності Кабінету Міністрів України та його поточної роботи, заслуховує та обговорює щорічні доповіді Уповноваженого Верховної Ради з прав людини, який здійснює парламентський контроль за їх додержанням, дає згоду на обов'язковість міжнародних договорів України, реалізує парламентський контроль через комітети і тимчасові слідчі комісії Верховної Ради з допомогою депутатського запиту. Виключно велике значення має контроль за виконанням Державного бюджету України, який здійснюється через обговорення звіту про його виконання, а також шляхом повсякденної діяльності Рахункової палати, що виступає від імені Верховної Ради.

Верховна Рада виконує й інші повноваження: визначення ос-

нов внутрішньої та зовнішньої політики, оголошення за поданням Президента України стану війни і укладання миру, усунення Президента України з поста в порядку особливої процедури (імпичменту) і т.ін.

Якщо Верховна Рада в результаті здійснення своєї контрольної діяльності вважатиме це за необхідне, вона може, за пропозицією не менш як однієї третини народних депутатів від її конституційного складу, розглянути і прийняти резолюцію недовіри Кабінетові Міністрів України, наслідком чого буде його відставка. Що стосується самої Верховної Ради, то її повноваження можуть бути припинені Президентом України, якщо протягом тридцяти днів однієї чергової сесії пленарні засідання не розпочнуться.

3.3.4. Законодавчий процес в Україні

Законодавчий процес в Україні проходить в декілька етапів:

1. Законодавча ініціатива. Право законодавчої ініціативи належить народним депутатам України, Президенту України, Кабінету Міністрів і Національному банку.
2. Опрацювання проекту закону. Здійснюється: а) за дорученням Верховної Ради комітетами; б) Кабінетом Міністрів (наприклад, законопроект Державного бюджету); в) в ініціативному порядку (мають право розробляти громадяни та юридичні особи).
3. Попередній розгляд законопроектів у відповідних комітетах. Комітети роблять висновки щодо доцільності прийняття закону та подальшої роботи з ним.
4. Розгляд законопроектів Верховною Радою України. Здійснюється шляхом обговорення та схвалення основних положень (перше читання), обговорення та схвалення окремих статей (друге читання), прийняття закону в цілому (третє читання).
5. Прийняття закону. Звичайний закон приймається абсолютною більшістю голосів. Для прийняття конституційного закону потрібно мати голоси двох третин депутатів конституційного складу Верховної Ради.
6. Опублікування законів. Закон публікується за 30 днів у "Відомостях Верховної Ради України" та за 5 днів - у газеті "Го-

люс України".

7. Вступ закону у дію. Закон вступає в дію після 10 днів після його опублікування, якщо інше положення законом не передбачено.

3.4. Т е м а "Президент України"

3.4.1. Загальні засади правового положення Президента

Загальні засади правового положення Президента України встановлені Конституцією України. Відповідно до Конституції Президент України є главою держави, гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції, прав і свобод людини і громадянина. Президент України виступає від імені держави;

3.4.2. Порядок обрання Президента

Президент, згідно з Конституцією України, обирається громадянами на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування строком на п'ять років. Одна і та ж особа не може бути Президентом України більше двох термінів підряд. Обрання на посаду Президента може бути громадянином України не молодше тридцяти п'яти років, який має право голосу, проживає в Україні протягом десяти останніх перед днем виборів років і володіє державною мовою.

У Конституції встановлено окремі обмеження для Президента. Він не може мати інший представницький мандат, обіймати посаду в органах державної влади або об'єднаних громадян, займатися іншою оплачуваною або підприємницькою діяльністю або входить до складу керівного органу чи наглядової ради підприємства, яке має за мету одержання прибутку. Порядок проведення виборів Президента України визначається законом. Одночасно в Основному Законі України закріплено, що чергові вибори Президента України проводяться в останню неділю жовтня п'ятого року повноважень Президента України, а в разі дострокового припинення його повноважень - протягом дев'яноста днів з дня припинення повноважень.

Новообраний Президент вступає на пост з моменту принесен-

ня присяги народомі на урочистому засіданні Верховної Ради України не пізніше ніж через тридцять днів після офіційного оголошення результатів виборів. Якщо Президент обраний на позачергових виборах, то він приносить присягу у п'ятиденний строк після офіційного оголошення результатів виборів. Приведення Президента України до присяги здійснює Голова Конституційного суду України.

Президент України користується правом недоторканості на час виконання повноважень. Повноваження виконуються до вступу на пост новообраного Президента.

За посягання на честь і гідність Президента України винні особи притягаються до відповідальності на підставі закону.

3.4.3. Конституційні повноваження Президента

Конституція України наділяє Президента значними повноваженнями в галузі здійснення внутрішньої та зовнішньої політики держави. Одні з них він здійснює самостійно, інші - за згодою Верховної Ради України. Президент представляє державу на міжнародній арені, здійснює керівництво зовнішньополітичною діяльністю держави, веде переговори й укладає міжнародні договори України, забезпечує державну незалежність, національну безпеку і правонаступництво держави, приймає рішення про визнання іноземних держав, призначає позачергові вибори до Верховної Ради України у строки, встановлені Конституцією, призначає третину складу Конституційного суду України, присвоює вищі військові звання, вищі дипломатичні ранги та інші вищі спеціальні звання і класні чини, призначає за поданням Прем'єр-міністра України членів Кабінету Міністрів України, керівників інших центральних органів виконавчої влади, тому що Президент є головою виконавчої влади. Президент призначає голів місцевих державних адміністрацій та припиняє їхні повноваження на цих посадах, звільняє глав дипломатичних представництв України в інших державах і при міжнародних організаціях, приймає вірчі і відкличні грамоти дипломатичних представництв іноземних держав, утворює суди у визначеному законом порядку.

Ряд повноважень Президент України здійснює за згодою Верховної Ради України, а саме: призначає Прем'єр-міністра Украї-

ня; приймає повноваження Прем'єр-міністра України та приймає рішення про його відставку; призначає Генерального прокурора України та звільняє його з посади; призначає та звільняє з посад Голову Антимонопольного комітету України, Голову Фонду державного майна України, Голову Державного комітету телебачення і радіомовлення України.

Значні повноваження закріплені Конституцією за Президентом України в галузі виконавчої діяльності. Поряд з призначенням за поданням Прем'єр-міністра України членів Кабінету Міністрів України, керівників інших центральних органів виконавчої влади він утворює, реорганізовує та ліквідує за поданням Прем'єр-міністра України міністерства та інші центральні органи виконавчої влади, скасовує акти Кабінету Міністрів України та акти Ради міністрів Автономної Республіки Крим, призначає половину складу Ради Національного банку України і Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення.

Президент України є Верховним Головнокомандувачим Збройних Сил України, призначає на посади та звільняє з посад вище командування Збройних Сил України, інших військових формувань, здійснює керівництво у сферах національної безпеки та оборони держави, очолює Раду національної безпеки й оборони України, яка є координаційним органом з питань національної безпеки й оборони при Президенті України, вносить до Верховної Ради України подання про оголошення стану війни та приймає рішення про використання Збройних Сил України у разі збройної агресії проти України. (Президент приймає рішення про прийняття громадянства України та припинення громадянства України, про надання притулку в Україні,) здійснює помилування.

Президент підписує закони, прийняті Верховною Радою України, має право вето щодо них із наступним поверненням законів на повторний розгляд Верховної Ради України.

Президент здійснює інші повноваження, визначені Конституцією. Він не може передавати своїх повноважень іншим особам або органам.

На основі Конституції та законів України Президент видає укази і розпорядження, які є обов'язковими до виконання на території України.

Усі перелічені, а також інші повноваження Президента, які знайшли своє місце в Конституції України, дають підстави висловити думку, що Конституція створє можливості для завершення процесу формування в Україні президентсько-парламентської республіки.

3.4.4. Конституційне регулювання питань дострокового припинення повноважень Президента

Повноваження Президента України припиняються достроково у випадках:

- відставки;
- неможливості виконувати свої повноваження за станом здоров'я;
- усунення з поста у разі імпічменту;
- смерті.

Відставка Президента України набуває юридичної сили з моменту, коли заява про відставку буде проголошена ним особисто на засіданні Верховної Ради України.

Імпічмент (від англійського - звинувачення) - особливий порядок і встановлена законом процедура притягнення до відповідальності за грубі порушення закону вищих посадових осіб до завершення терміну одержаних ними внаслідок виборів повноважень.

Конституція України також передбачає імпічмент Президента України в разі вчинення ним державної зради або іншого злочину. Питання про усунення Президента України з поста в порядку імпічменту ініціюється більшістю від конституційного складу Верховної Ради України.

Для проведення розслідування Верховна Рада створє спеціальну тимчасову слідчу комісію, до складу якої входять спеціальний прокурор і спеціальні слідчі.

Висновки і пропозиції тимчасової слідчої комісії розглядаються на засіданні Верховної Ради України.

За наявності підстав Верховна Рада України не менш як двома третинами від її конституційного складу приймає рішення про звинувачення Президента України.

Рішення про усунення Президента України з поста в порядку

Імпічменту приймається Верховною Радою України не менш як трьома чвертями від її конституційного складу після перевірки справи Конституційним судом України і одержання його висновку щодо додержання конституційної процедури розслідування і розгляду справи про імпічмент, а також висновку Верховного Суду України про те, що діяння, в яких звинувачується Президент України, містять ознаки державної зради або іншого злочину.

У разі дострокового припинення повноважень Президента України виконання обов'язків Президента на період до обрання і вступу на пост нового Президента покладається на Прем'єр-міністра України. Але він не може під час виконання обов'язків Президента України здійснювати ряд повноважень: звертатися з посланням до народу та із щорічним зверненням і позачерговими посланнями до Верховної Ради України про внутрішнє і зовнішнє становище України; призначати всеукраїнський референдум щодо зміни Конституції; проголосувати всеукраїнський референдум за народною ініціативою; припиняти повноваження Верховної Ради України, якщо протягом тридцяти днів однієї чергової сесії пленарні засідання не можуть розпочатися, та інші повноваження, передбачені в Конституції.

Звання Президента України охороняється законом і зберігається за ним довічно, якщо тільки Президент не був усунений з поста в порядку імпічменту.

3.4.5. Кабінет Міністрів України. Інші органи виконавчої влади

Кабінет Міністрів - вищий орган виконавчої влади. Систему органів виконавчої влади складають: Кабінет Міністрів України, міністерства та інші центральні органи виконавчої влади, місцеві органи виконавчої влади в областях, районах, містах Київ і Севастополь.

Кабінет Міністрів України є вищим органом у системі органів виконавчої влади. Він відповідальний перед Президентом, тому що Президент - голова виконавчої влади. Разом з тим Кабінет Міністрів підконтрольний і підзвітний Верховній Раді України в межах, передбачених у статтях Конституції України (розгляд і прийняття рішення про схвалення Програми діяльності Кабінету Міністрів України; надання згоди на призначення Президентом

Прем'єр-міністра України; здійснення контролю за діяльністю Кабінету Міністрів; вирішення питання про відповідальність Кабінету Міністрів України та ін.).

До складу Кабінету Міністрів входять Прем'єр-міністр, Перший віце-прем'єр-міністр, три віце-прем'єр-міністри і міністри. Прем'єр-міністр призначається Президентом України за згодою більш ніж половини від конституційного складу Верховної Ради України.

Прем'єр-міністр (від французького - перший міністр) - уряді сучасних держав глава уряду, що, як правило, призначається главою держави. У деяких країнах (наприклад Німеччина) особу, що обіймає вищезазначену посаду, називають канцлером. У деяких президентських республіках (наприклад США) посада Прем'єр-міністра відсутня і уряд очолює безпосередньо президент.

Відповідно до Конституції України Прем'єр-міністр керує роботою Кабінету Міністрів України. Він спрямовує цю роботу на виконання Програми діяльності уряду, схваленої Верховною Радою України. Прем'єр-входять з поданнями до Президента України про утворення, реорганізацію і ліквідацію міністерств та інших центральних органів виконавчої влади. Прем'єр-міністр України має право заявити Президентові України про свою відставку. Рішення з цього приводу приймає Президент України. Відставка Прем'єр-міністра тягне за собою відставку всього складу Кабінету Міністрів України. Прем'єр-міністр України підписує акти Кабінету Міністрів України.

Члени Кабінету Міністрів України, керівники центральних і місцевих органів виконавчої влади не мають права поєднувати свою службову діяльність з іншою роботою, крім викладацької, наукової та творчої, у вільний від роботи час, входити до складу керівного органу чи наглядової ради підприємства, яке має за мету одержання прибутку.

Повноваження Кабінету Міністрів України. Кабінет Міністрів виконує свої функції по управлінню в тісному взаємозв'язку з Президентом України, бере безпосередню участь у вирішенні тих завдань, які ставить Президент перед урядом. На Кабінет Міністрів України згідно з Конституцією покладено забезпечення

державного суверенітету й економічної самостійності України, здійснення внутрішньої та зовнішньої політики держава, виконання Конституції та законів України, актів Президента України. Кабінет Міністрів вживає заходи щодо забезпечення прав і свобод людини та громадянина.

Кабінет Міністрів розробляє і здійснює загальнодержавні програми економічного, науково-технічного, соціального і культурного розвитку України, забезпечує проведення фінансової, цінової, інвестиційної та податкової політики і політики у сферах соціально-культурного будівництва (праця, зайнятість населення, соціальний захист, освіта, наука, культура та ін.).

Кабінет Міністрів забезпечує розробку і виконання Державного бюджету, подає Верховній Раді звіт про його виконання, здійснює управління об'єктами державної власності та забезпечує рівні умови розвитку всіх форм власності, здійснює заходи по забезпеченню обороноздатності, національної безпеки держави, громадського порядку, по боротьбі зі злочинністю, виконує інші повноваження, визначені Конституцією.

Кабінет Міністрів спрямовує і координує роботу міністерств, інших органів виконавчої влади.

Значне розширення компетенції уряду Україна цілком обгрунтоване. Його роль в державному механізмі досить суттєва, оскільки від того, як працюватиме Кабінет Міністрів, значною мірою залежатиме ефективність розв'язання економічних, соціальних та інших проблем.

Місцеві державні адміністрації. В областях і районах, містах Київ і Севастополь виконавчу владу здійснюють місцеві державні адміністрації, склад яких формують голови державних адміністрацій, що призначаються на посаду і звільняються з посади Президентом України за поданням Кабінету Міністрів України. Голови місцевих державних адміністрацій при здійсненні своїх повноважень відповідальні перед Президентом України і Кабінетом Міністрів України.

Місцеві державні адміністрації підзвітні й підконтрольні органам виконавчої влади вищого рівня, а у частині повноважень, делегованих їм відповідними районними чи обласними радами, - радам.

Обласна або районна рада може висловити недовіру голові відповідної місцевої державної адміністрації, на підставі чого Президент України приймає рішення і дає обгрунтовану відповідь. Якщо недовіру висловили дві третини депутатів від складу ради, Президент приймає рішення про відставку голови місцевої державної адміністрації.

Рішення голів місцевих державних адміністрацій, що суперечать Конституції та законам України, іншим актам законодавства України, можуть бути скасовані Президентом України або головою місцевої державної адміністрації вишого рівня.

Згідно з Конституцією України місцеві державні адміністрації на відповідній території забезпечують виконання Конституції, законів, актів Президента, Кабінету Міністрів України, інших органів виконавчої влади. Вони гарантують законність і правопорядок, додержання прав і свобод громадян, забезпечують підготовку, виконання та звіт про виконання відповідних бюджетів і програм, взаємодію з органами місцевого самоврядування та реалізацію інших наданих державою або делегованих радами повноважень.

Формування в Україні цілісної системи виконавчої влади, забезпечення правових основ взаємодії та взаємовідносин владних структур у різних галузях і сферах, на різних рівнях сприятиме побудові української державності.

Організація, повноваження і порядок діяльності Кабінету Міністрів України, інших центральних і місцевих органів виконавчої влади визначаються Конституцією і законами України. Особливості здійснення виконавчої влади в містах Київ і Севастополь визначаються окремими законами України.

3.5. Т е м а "Судова влада в Україні"

3.5.1. Конституційне регулювання питань здійснення правосуддя

Судова влада - одна з трьох гілок державної влади, необхідна умова реалізації принципу поділу влади, покликана запобігати можливості змови чи протистояння двох інших гілок влади (законодавчої та виконавчої), створити перепони на шляху виникнення диктатури.

Основними функціями судової влади є конституційне, адміністративне, цивільне, кримінальне та інше судочинство у формі розгляду і вирішення судами відповідних справ. З одного боку, суд регулює конфліктні ситуації в суспільстві та підтримує правопорядок, дотримання норм конституції всіма громадянами й суспільними інститутами, а з іншого, - має виключне право тлумачення конституційних норм, конститує політичні організації й форми політичної діяльності. Для того, щоб виконати цю досить складну функцію, суд посідає автономне положення щодо органів державної влади й управління.

Судова система кожної країни утворюється, як правило, на основі принципу поділу державної влади відповідно до функцій правосуддя та в урахуванням ряду інших чинників: державного устрою, територіального поділу, правової системи країни, її традицій тощо. За наявності кількох вищих органів судової влади пріоритетним органом серед них є Конституційний суд.

Основа судової влади складає сукупність судових органів різної компетенції та спеціалізації. Водночас законодавство наділяє органи судової влади деякими повноваженнями по контролю за законністю виконання функцій суб'єктами інших гілок влади.

За Конституцією України характерними властивостями судової влади є її самостійність, виключність, підзаконність та повнота.

Призначення судової влади - захист прав і свобод громадян, дотримання законності та справедливості при виконанні та застосуванні законів, а також інших нормативних актів. Виключність судової влади полягає в тому, що органи державного управління не мають права брати на себе функції та повноваження, які відносяться до компетенції судів. Держава надає саме суду право використовувати примусові заходи державної влади, у встановленому законом порядку визнавати особу винною у вчиненому злочині, призначати кримінальне покарання.

Конституція не конкретизує структуру всієї судової системи, а закріплює лише основні положення побудови судової системи і здійснення правосуддя.

✓ У Конституції розрізняються загальна і конституційна юрисдикції. Остання здійснюється Конституційним судом України.

В загальній юрисдикції судів слід виділяти їх спеціальну юрисдикцію, яка може здійснюватися спеціалізованими судами (наприклад, в майбутньому можуть бути створані господарські, адміністративні та інші спеціалізовані суди). Конституція встановлює, що система судів загальної юрисдикції в Україні будується за принципами територіальності та спеціалізації.

Правосуддя в Україні здійснюється виключно судами. Делегування функцій судів, а також привласнення цих функцій іншими органами чи посадовими особами не допускається. Юрисдикція судів поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі.

Галузева побудова судів зумовлена різноманітністю правовідносин, що формуються в суспільстві. Народ безпосередньо бере участь у здійсненні правосуддя через народних засідателів і присяжних.

Вищими судовими органами спеціалізованих судів є відповідні вищі суди. Найвищим судовим органом у системі судів загальної юрисдикції є Верховний Суд України. Відповідно до закону діють апеляційні та місцеві суди. Створення надзвичайних та особливих судів не допускається.

Конституція гарантує незалежність і недоторканість суддів. Це передусім забезпечується особливим порядком їх обрання (Верховною Радою) і безстроковістю повноважень. Суддя не може без згоди Верховної Ради бути затриманий чи заарештований до винесення обвинувального вироку судом. Особливим є порядок фінансування органів судової влади через державний бюджет, який передбачає видачу коштів на утримання судів.

Конституція встановлює випадки, коли суддя звільняється з посади органом, що його обрав або призначив (закінчення строку, на який його обрано чи призначено; досягнення суддею шістдесяти п'яти років; неможливість виконувати свої повноваження за станом здоров'я; порушення суддею вимог щодо несумісності; порушення суддею присяги; набрання законної сили обвинувальним вироком; припинення громадянства судді; визнання його безвісті пропалим або померлим; подання суддею заяви про відставку або про звільнення з посади за власним бажанням).

На посаду суддів може бути рекомендований кваліфікаційною комісією суддів громадянин України, не молодший двадцяти п'яти

років, який має вищу юридичну освіту і стаж роботи в галузі права не менш ніж три роки, проживає в Україні не менше десяти років і володіє державною мовою. Суддями спеціалізованих судів можуть бути особи, які мають фахову підготовку з питань кримінальної та цивільної сфери. Закон може встановлювати для окремих категорій суддів, наприклад, Верховного Суду, галузевих судів та ін., додаткові вимоги щодо стажу, віку, професійного рівня.

Перше призначення на посаду професійного судді строком на п'ять років здійснюється Президентом України. В інших випадках всі судді, крім суддів Конституційного суду України, обираються Верховною Радою України безстроково, в порядку, встановленому законом.

Голова Верховного Суду України обирається на посаду та звільняється з посади шляхом таємного голосування Пленумом Верховного Суду України.

Говорячи про порядок призначення (обрання) суддів, слід звернути увагу на те, що він істотно відрізняється від того, який має місце у більшості країн Європи, де всі судді, за винятком суддів вищих судових інстанцій і конституційного суду, призначаються президентом або прем'єр-міністром за поданням міністра юстиції. І хоча органи, подібні до Вищої ради юстиції, створення якої передбачається у Конституції, діють у деяких країнах (Іспанія, Італія, Франція - Вища рада магістратури), проте функції та склад цього інституту регулюються у більшості випадків не конституціями, а окремими законами.

Відповідно до Конституції суд є єдиним органом, уповноваженим здійснювати правосуддя як особливу функцію держави. Як специфічний напрямок реалізації державної влади правосуддя відрізняється від інших функцій державних правоохоронних органів низкою ознак: воно є основною формою здійснення судової влади і не збігається із судочинством. Правосуддя може здійснюватися тільки в додержанні особливого порядку, принципи якого визначені в Конституції і тільки встановленим законом способом, а саме: шляхом розгляду і вирішення в судових засіданнях у встановленому процесуальному законодавством порядку справ, віднесених законом до компетенції суду. Такими принципами за Конституцією, є: законність; рівність усіх учасників процесу перед за-

коном і судом; гарантування доведеності вини; рівноправність в наданні ними суду своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості; підтримання державного обвинувачення в суді прокурором; забезпечення обвинуваченому права на захист; гласність судового процесу та його повне фіксування технічними засобами; гарантування апеляційного та касаційного оскарження рішень суду, крім випадків, установлених законом; обов'язковість рішень суду.

Конституція встановлює, що судочинство проводиться суддею одноосібно, колегією суддів або судом присяжних.

3.5.2. Конституційний статус прокуратури

У Конституції, порівняно з дієчим законодавством, суттєво обмежена функція прокуратури. Прокуратура згідно з новою Конституцією не здійснює функції загального нагляду: за додержанням законності нормативних актів державного управління, місцевого самоврядування, посадовими особами, установами, підприємствами, організаціями незалежно від форм власності. По мірі закріплення правових основ державності, розвитку ринкових відносин функції прокуратури мають бути змінені, бо в умовах правової держави діють інші форми контролю та нагляду порівняно з перехідним періодом. Цей період характеризується в Україні зростанням злочинності та інших правопорушень, наявністю протиріч у законодавстві та проявами правового нігілізму в діях органів виконавчої влади, самоуправління та їх посадових осіб. Нова Конституція позбавляє прокуратуру права безпосереднього розслідування кримінальних справ.

Згідно з Конституцією Прокуратура України становить єдину систему, на яку покладаються: підтримання державного обвинувачення в суді; представлення інтересів громадянина або держави в суді у випадках, визначених законом; нагляд за додержанням законів органами, які проводять оперативно-розшукову діяльність, дізнання, досудове слідство, нагляд за додержанням законів при виконанні судових рішень у кримінальних справах, а також при застосуванні інших заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи громадян.

Генеральний прокурор України призначається отроком на

п'ять років за згодою Верховної Ради України та звільняється з посади Президентом України. Верховна Рада України може висловити недовіру Генеральному прокуророві України, що спричиняє його відставку з посади.

3.5.3. Конституційний суд України

Конституційний суд України є єдиним органом конституційної присклики і здійснює свої функції у встановлених законом формах конституційного нагляду. Він вирішує питання про відповідальність законів та інших правових актів Конституції України і дає офіційне тлумачення Конституції та законів України.

Нова Конституція України порівняно з чинним законодавством змінила порядок формування Конституційного суду України, його повноваження.

Для усунення політизації діяльності Конституційного суду змінено порядок його формування. Конституційний суд України складається з вісімнадцяти суддів. Президент, Верховна Рада та з'їзд суддів України призначають по шість суддів Конституційного суду України строком на дев'ять років без права бути призначеними на повторний строк. Голова Конституційного суду України обирається на спеціальному пленарному засіданні Конституційного суду України зі складу суддів Конституційного суду України шляхом таємного голосування лише на трирічний строк. Суддею цього суду може бути громадянин України, який на день призначення досяг сорока років, має вищу юридичну освіту і стаж роботи за фахом не менш як десять років, проживає в Україні протягом останніх двадцяти років і володіє державною мовою. На суддів Конституційного суду України поширюються гарантії незалежності та недоторкваності, підстави для звільнення з посади та вимоги щодо несумісності, передбачені для суддів.

Обмеженням є перелік суб'єктів, які можуть звертатися до Конституційного суду України, причому ці суб'єкти наділяються різними повноваженнями. Так, з питання відповідності правових актів Конституції до Конституційного суду можуть звертатися Президент України, не менш як сорок п'ять народних депутатів України, Верховний Суд України, Уповноважений Верховної Ради з прав людини, Верховна Рада Автономної Республіки Крим.

Конституційний суд України за зверненням Президента України або Кабінету Міністрів України дає висновки про відповідність Конституції України чинних міжнародних договорів України або тих міжнародних договорів, що вносяться до Верховної Ради України для надання згоди про їх обов'язковість.

Верховна Рада України може звернутися до Конституційного суду про надання висновку щодо додержання конституційної процедури розслідування і розгляду справи про усунення Президента України з поста в порядку імпичменту.

Згідно з Конституцією Конституційний суд наділений правом визнавати невідповідними (відповідними) Конституції України закони та інші правові акти Верховної Ради України, акти Президента України та Кабінету Міністрів України, правові акти Верховної Ради Автономної Республіки Крим.

Конституційний суд України є єдиним органом, який наділений правом офіційного тлумачення Конституції України та законів України.

Закони та інші правові акти за рішенням Конституційного суду України визнаються неконституційними повністю чи в окремі частині, якщо вони не відповідають Конституції України або якщо була порушена встановлена Конституцією України процедура їх розгляду, ухвалення чи набрання ними чинності.

Закони, інші правові акти або їх окремі положення, визнані такими, що суперечать Конституції, втрачають чинність з дня ухвалення Конституційним судом України рішення про їх неконституційність.

У разі, якщо в процесі застосування законів та інших правових актів, визнаних Конституційним судом України неконституційними, завдано матеріальну чи моральну шкоду фізичним або юридичним особам, вона підлягає відшкодуванню.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

- Конституція України. - К.: Україна, 1996.
- Декларація про державний суверенітет України.
- Закон України "Про громадянство".
- Закон України "Про освіту".
- Закон України "Про загальний військовий обов'язок і військову службу".
- Закон України "Про вибори народних депутатів України".
- Закон України "Про вибори Президента України".
- Закон України "Конституційний суд України".
- Заставний Ф.Д. Українські етнічні землі. - Львів: Світ, 1995. - 176 с.
- Кампо В. Конституційний контроль. Засади, статус, механізми // Віче. 1993. № 6. С. 3-12.
- Конституція незалежної України: В 3 кн. Кн. I. Документи, коментарі, статті. - К.: Прапор УІФ, 1995. - 398 с.
- Копейчиков В.В. Про теоретичні засади конституційного ладу // Вісник Академії правових наук України. - Харків, 1993. № 1. С. 26-34.
- Мелашенко В.Ф. Основи конституційного права України. - К.: Вентурі, 1996. - 240 с.
- Медницьенко В. Механізм стабільності: стримування і протидія // Віче. 1994. № 3. С. 9-17.
- Михайленко О. Основи держави і права (правознавство). К.: Феміна, 1995. - 160 с.
- Національні відносини в Україні у ХХ столітті: Збірник документів і матеріалів. - К.: Наука, 1994. - 593 с.
- Нор В., Стецюк П. Конституція - Основний Закон України в запитаннях і відповідях. - Львів-Київ: Кальварія-Абрис, 1996. - 48 с.
- Основи конституційного права України. - Харків: ООО "Одиссей", 1998. - 192 с.
- Основи конституційного права України / За ред. В.В. Копейчикова. - К.: Юрінком, 1997. - 208 с.
- Перша конституція України гетьмана Палипа Орлика. 1710 рік. - К.: Веселка, 1994. - 77 с.

Стецьок П. Офіційна назва сучасної української держави (історичні та політико-правові аспекти, проблеми) // Державність. 1993. № 2. С. 15-27.

Слюсаренко А.Г., Томенко М.В. Історія української конституції. - К.: Т-во "Знання" України, 1993. - 192 с.

Тадій В., Тадика Ю. Проблеми розвитку науки конституційного права // Право України. 1994. № 10. С. 3-11.

Українська державність у ХІ столітті: історико-політологічний аналіз / О. Дергачов - керівник авт. колективу. - К.: Політична думка, 1996. - 449 с.

Шаповал В. Вищі органи сучасної держави. Порівняльний аналіз. - К.: Програма Л, 1995. - 136 с.

Емшущенко Ю. Теоретичні проблеми формування правової держави // Право України. 1995. № 12. С. 7-10.

Копилов Володимир Олександрович
Віла Ірина Іванівна
Квасіль Юрій Іванович
Меденківська Лариса Миколаївна
Розенко Надія Гордіївна
Вигстейн Аркадій Ісакович

ОСНОВИ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА УКРАЇНИ

Редактор Л.О. Кузьменко
Коректор Т.В. Савченко

Зв. плав. 1999

Підписано до друку 13.05.99

формат 60x84 1/16. Папір офс. Б 2. Офс. друк.

Умовн.-друк.арк. 7,7. Облік.-вид.арк. 8,63. Т. 150 прим.

Замовлення 50. Ціна вільна

Державний аерокосмічний університет ім. М.С. Хуковського
"Харківський авіаційний інститут"
310070, Харків-70, вул. Чкалова, 17
Ротапринт друкарні "ХАІ"
310070, Харків-70, вул. Чкалова, 17